

Ο ΕΝΤΑΦΙΑΣΜΟΣ ΤΩΝ ΝΕΚΡΩΝ ΚΑΤΑ ΤΑ ΟΜΗΡΙΚΑ ΚΑΙ ΤΑ ΜΕΤΕΠΕΙΤΑ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ

Ειρήνης Α. Αρτέμη

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Όλοκληρη ή ζωή μας είναι μία ακατάπαυστη μετάπτωση από τη λύπη στη χαρά και από τη χαρά στη λύπη. Σημαντικό κομμάτι και αναπόφευκτο στη ζωή κάθε ανθρωπίνου όντος αποτελεί ο Θάνατος, ο οποίος γεμίζει την ψυχή του ανθρώπου με λύπη και αγωνία για το τί μέλει γενέσθαι μετά την αναχώρησή του από αυτό τον κόσμο. Από τα πανάρχαια χρόνια όλοι οι λαοί προσπάθησαν να βρουν απαντήσεις σχετικά με το ερώτημα τί είναι στην πραγματικότητα ο θάνατος και αν υπάρχει ζωή μετά από αυτόν. Ένα τέτοιο σημαντικό θέμα ήταν αδύνατο να μην αγγίξει την ψυχή και τη σκέψη των αρχαίων Ελλήνων.

Οι απόψεις των αρχαίων προγόνων μας για το μυστήριο του θανάτου, ή στάση τους απέναντι σέ αυτόν τον αήττητο έχθρο του ανθρώπινου γένους και οι απόψεις τους σχετικά με την ύπαρξη μεταθάνατης ζωής αποκαλύπτονται μέσα από τον πλούτο των αρχαίων έργων, ποιημάτων, τραγωδιών, κωμωδιών, φιλοσοφικού περιεχομένου πνευματικών πονημάτων, ιστορικών διηγήσεων και από τα εύρηματα που έρχονται στό φως από την αρχαιολογική σκαπάνη. Όλες αυτές οι απόψεις ήταν φυσικό να αποτελέσουν έναυσμα για αναλυτικότερη μελέτη και ανάλυση από τούς διάφορους μελετητές του Έλληνικού πολιτισμού και της Έλληνικής θρησκείας κατά τό πέρασμα των αιώνων.

Μέ βάση τά συμπεράσματα πού κατέληξαν οι διάφοροι μελετητές και έρευνητές της Κλασικής αρχαιότητας γίνεται φανερό ότι πολλά από τά

πιστεύω τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων γιά τό θάνατο ἐπιβιώνουν μέχρι σήμερα, εἴτε ἀναλλοίωτα στό πέρασμα τοῦ χρόνου, εἴτε ἐλαφρῶς μεταλλαγμένα καί προσαρμοσμένα στήν ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ.

Στήν ἐργασία αὐτή θά προσπαθήσουμε νά μελετήσουμε τά ἔθιμα ταφῆς στόν ὁμηρικό κόσμο μέσα ἀπό τό ἔπος τῆς Ἰλιάδος. Στόχος μας εἶναι νά ἐμβαθύνουμε στόν τρόπο σκέψης τῶν τότε προγόνων μας σχετικά μέ τό τέλος τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς καί τήν πίστη γιά τό τί ἀκολουθεῖ τήν ἀναχώρηση τοῦ ἔλλογου ὄντος ἀπό τόν παρόντα κόσμο. Στή συνέχεια θά προσπαθήσουμε νά δοῦμε τήν προέκταση τῶν διαφόρων ἀπόψεων καί ἐθίμων τῆς ὁμηρικῆς ἐποχῆς γύρω ἀπό τό θάνατο στά νεώτερα χρόνια ἕως καί σήμερα.

ΥΠΙΩΤΕΡΕΣ ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ

- * AJP: American Journal of Philology.
- * Ἀνάτ. : Ἀνάπτυπον
- * CJ: Classical Journal
- * CP: Classical Philology
- * CQ: Classical Quarterly
- * CW: Classical World
- * G & R: Greece and Rome
- * GRBS: Greek Roman and Byzantine Studies
- * HSCP: Harvard Studies in Classical Philology
- * JHS: Journal of Hellenic Studies
- * TARA: Transactions of the American Philological Association
- * YCS: Yale Classical Studies

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο βίος, τὰ ἐπικά ποιήματα καὶ ἡ ἐποχή τοῦ Ὀμήρου.

(α). Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ ποιητῆ Ὀμήρου

Τὰ δύο μεγάλα ἀρχαῖα ἑλληνικά ἔπη, ἡ Ἰλιάδα καὶ ἡ Ὀδύσσεια, ἔχουν ἀποδοθεῖ ἀνέκαθεν σέ μία μορφή τὴν ὁποῖα καλύπτει ἓνα πέπλο μυστηρίου, τὸν Ὅμηρο.¹ Γιά τὴ ζωὴ τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ποιητοῦ τῆς ἀρχαιότητος πολὺ λίγα πράγματα εἶναι γνωστά. Ἴσως γιατί ὁ ποιητὴς δέν μᾶς παρέχει πληροφορίες μέσα ἀπὸ τὰ ἔργα του γιὰ τὴν προσωπικὴ του ζωὴ, πράγμα πού κάνει ἓνας ἄλλος ἀρχαῖος ἑλληνας ποιητὴς, ὁ Ἡσίοδος.²

Πατέρας τοῦ Ὀμήρου θεωρεῖται ὁ Μαίονας καὶ μητέρα του ἡ Κρηθηῖδα. Πολλές πόλεις διεκδικοῦν τὸ προνόμιο νὰ θεωροῦνται πατρίδα τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ποιητοῦ. Ἐτσι ἀξιώσεις πατρότητας προβάλλουν³ ἀρκετές πόλεις, ἀνάμεσά τους ἡ Χίος, ἡ Σμύρνη, ἡ Κύμη, ἡ Κολοφώνα, ἡ Ρόδος, ἡ Σαλαμίνα τῆς Κύπρου, ἡ Ἀθήνα, τὸ Ἄργος. Κάποιοι μελετητές ὑποστηρίζουν ὅτι ὁ Ὅμηρος γεννήθηκε σὴν Ἰωνία ἐξαιτίας τοῦ ὅτι στό μεγαλύτερο τμῆμα τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν κυριαρχεῖ ἡ ἰωνικὴ διάλεκτος. Ὁ ποιητὴς Σιμωνίδης τὸν 5ο αἰῶνα θεωρεῖ ὅτι ἡ Χίος εἶναι ἡ πατρίδα τοῦ Ὀμήρου, ἐνῶ ἓνας ἄλλος ποιητὴς ὁ Πίνδαρος (ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰῶνα) ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Ὅμηρος εἶχε σχέση καὶ μέ τὴ Χίο καὶ μέ τὴ Σμύρνη. Σημαντικὴ μαρτυρία γιὰ τὸν τόπο καταγωγῆς τοῦ Ὀμήρου μᾶς παρέχει ὁ Ὕμνος στὸν Απόλλωνα, ὁ ὁποῖος ἀποδίδεται στὸν Ὅμηρο καὶ γράφτηκε

¹ Ἐγκυκλοπαίδεια -Πάπυρος, Λαρούς, Μπριτάννικα, " Ὅμηρος καὶ ὁμηρικὰ ἔπη", τόμος 47, 15.

² Ὁ Ἡσίοδος μέσα ἀπὸ τὸ ποίημά του " Ἔργα καὶ Ἡμέραι" μᾶς πληροφορεῖ γιὰ ὀρισμένα περιστατικά τοῦ βίου του. Mark W. Edwards, Ὅμηρος ὁ ποιητὴς τῆς Ἰλιάδος, Ἰνστιτοῦτο τοῦ βιβλίου - Ἀ. Καρδαμίτσα, Ἀθήνα 2001, 32.

³ Mark W. Edwards, Ὅμηρος ὁ ποιητὴς τῆς Ἰλιάδος, Ἰνστιτοῦτο τοῦ βιβλίου - Ἀ. Καρδαμίτσα, Ἀθήνα 2001, 33.

γύρω στο 522 π.Χ.. Έκεί λέγεται "ὁ πιό γλυκός ἀοιδός ἀπ' ὅλους ..., τοῦ ὁποίου τὰ τραγούδια θά εἶναι πάντοτε τὰ καλύτερα", εἶναι "ὁ τυφλός ἄνδρας ποῦ ζῇ στήν βραχῶδη Χίο."⁴ Ἐξάλλου ἡ παράδοση ἤθελε τόν ποιητή τῆς Ἰλιάδος καί τῆς Ὀδύσσειας τυφλό⁵. Τέλος πολλοί μελετητές θεωροῦν ὅτι ὁ Ὅμηρος ἦταν σύγχρονος τοῦ Ἡσιόδου. Αὐτό τό στηρίζουν στό γεγονός ὅτι ἔχει σωθεῖ ἓνα ἐπίγραμμα ἀπό τούς ἐπιτάφιους ἀγῶνες στή Χαλκίδα πρὸς τιμὴ τοῦ βασιλιά τῆς πόλης, Ἀμφιδάμαντα στό ὁποῖο δηλώνεται ὅτι τότε εἶχε νικήσει ὁ Ἡσίοδος:

*"Ἡσίοδος Μούσαις Ἐλικωνίσι τόνδ' ἀνέθηκεν ὕμνῳ νικήσας ἐν Χαλκίδιν διὸν Ὅμηρον."*⁶

Ὅσον ἀφορᾷ στὸν τόπο θανάτου του, οἱ περισσότερες πληροφορίες συγκλίνουν ὅτι ἀπεβίωσε ἀπὸ μεγάλη στεναχώρια στήν Ἴο, ὅταν δέν μπόρεσε νὰ δώσει λύση σέ ἓναν εὐκολο γρίφο σχετικά μέ τό τρόπο πιασίματος τῶν ψειρῶν.

Ὁ μέγας αὐτὸς ἐπικός ποιητὴς θεωρεῖται ὅτι ἦταν σύγχρονος μέ τόν Τρωικό πόλεμο (1193-1184 π.Χ.) πού ἐξιστόρησε ἢ μερικά χρόνια νεώτερος (50 μέ 80 χρόνια νεώτερος.). Ὑποστηρικτές τῆς πρώτης ἀπόψεως ὑπῆρξαν ὁ Ἑρατοσθένης καί ὁ Ἑλλάνικος. Ὁ πατέρας τῆς ἱστορίας ὁ Ἡρόδοτος πίστευε ὅτι ὁ Ὅμηρος ἦταν σύγχρονος τοῦ Ἡσιόδου καί ὅτι καί οἱ δύο ἔζησαν 400 χρόνια πρὶν ἀπὸ τό 450 π.Χ., περίοδος πού ἔζησε ὁ Ἡρόδοτος: *"Ἡσίοδον γάρ καί Ὅμηρον ἡλικίην τετρακοσίοισι ἔτεσι δοκέω μεν πρσβυτέρους γενέσθαι καί οὐ πλέοσι. (Ἡρόδοτος 2,53)"*.

Ἀδιάψευστη μαρτυρία τοῦ χρόνου κατὰ τόν ὁποῖο ἔζησε ὁ Ὅμηρος μᾶς δίνουν τὰ δύο σπουδαῖα δημιουργήματα του, ἡ Ἰλιάδα καί ἡ Ὀδύσεια.

⁴ Αὐτόθι.

⁵ "Συχνά ἐπίσης ἀναφέρεται στοὺς Βίους ἡ πληροφορία ὅτι ἦταν τυφλός (καί ὅτι αἰολικά - κυμαῖκά ὁμηρος ἐσήμαινε: τυφλός). Ὁ Θουκυδίδης (3, 104) ἀποδίδει στὸν Ὅμηρο τὸν ὕμνο στὸν Ἀπόλλωνα: ἐκεῖ ὁ ποιητὴς μιλώντας γιὰ τὸν ἑαυτό του (στιχ. 172) λέει ὅτι εἶναι "τυφλός, ἀνὴρ, ἐν Χίῳ ἐνὶ παιπαλοέσση " "Ἀγαπητὸς Γ. Τσοπανάκης, *Εἰσαγωγή στὸν Ὅμηρο*, Θεσσαλονίκη 1975², 125-126.

⁶ Ἀγαπητὸς Γ. Τσοπανάκης, *Εἰσαγωγή στὸν Ὅμηρο*, Θεσσαλονίκη 1975², 126.

Ἡ γλῶσσα τῶν ἐπῶν ἀποτελεῖ ἓνα ἀμάλαγμα μυκηναϊκῆς καί μεταγενέστερης ἐποχῆς. Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο πού μᾶς βοηθάει στή χρονολόγηση τοῦ βίου τοῦ Ὀμήρου εἶναι τὰ ὑφολογικά, τὰ μετρικά καί τὰ γραμματικά χαρακτηριστικά τῶν ἐπῶν. Τέλος πληροφορίες γιά ἥθη καί ἔθιμα τῆς ἐποχῆς ὅπως ἡ καύση τῶν νεκρῶν, τὰ σιδερένια ὅπλα κ.λπ. ἀποτελοῦν στοιχεῖα χρονολόγησης τόσο τῶν ἔργων ὅσο καί τοῦ βίου τοῦ ποιητοῦ.

Σχετικά τώρα μέ τόν τόπο δράσης τοῦ ποιητοῦ κυριαρχεῖ ἡ ἄποψη ὅτι ὁ Ὀμηρος ἀρχικά ἔδρασε στή Χίο, ἀφοῦ οἱ ἀπόγονοί του οἱ Ὀμηρίδες ἔζησαν ἐκεῖ. Ἀπό τίς τοπογραφικές περιγραφές πού δίνονται μέσα ἀπό τὰ ἔπη πιστεύεται ὅτι ὁ Ὀμηρος ἔδρασε στό ἀνατολικό Αἰγαῖο. Ἐπιπλέον μπορούμε νά ἐξάγουμε τό συμπέρασμα ὅτι ὁ δημιουργός τῶν ἐπῶν, Ἰλιάδος καί Ὀδύσσειας ἦταν πολυταξιδεμένος (ἀκριβῆ θέση τοπογραφικά τῆς Ἰθάκης, τοῦ νησιοῦ τῶν Φαιάκων κ.λπ.)

Ὅσον ἀφορᾷ στό ἔργο τοῦ Ὀμήρου, ὁ ποιητής θεωρεῖται ὁ δημιουργός τῆς Ἰλιάδος καί τῆς Ὀδύσσειας. *"Τά ὁμηρικά ἔπη εἶναι τὰ πρῶτα μνημεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ ποιητικοῦ λόγου, ἡ σύνθεσή τους ὁμῶς δείχνει κιόλας μεγάλη τεχνική καί αἰσθητική ὠριμότητα, ὥστε μπορούμε νά ὑποθέσουμε βásiμα ὅτι βρίσκονται στό τέλος μιᾶς πλούσιας παραγωγῆς πού χάθηκε. Ὁ κόσμος τοῦ Ὀμήρου εἶναι ὁ μυκηναϊκός."*

Πολλοί ἱστορικοί ὑποστηρίζουν ὅτι ὁ Ὀμηρος συνέδεσε μέ ἐπιτυχία παλαιότερους προφορικούς μύθους σχετικά μέ τόν Τρωικό πόλεμο καί ἔτσι "ἔπλασε" τήν ὑπόθεση τῶν ἐπῶν. Τούς μύθους αὐτούς ἐπεξεργάστηκε γλωσσικά καί τεχνικά. Ἄλλοι θεωροῦν ὅτι ὁ Ὀμηρος δημιούργησε τὰ δύο αὐτά ἔπη στηριζόμενος σέ διάφορες περιπέτειες τῶν Ἀχαιῶν. Ὁ ποιητής ἴσως νά ὑπαγόρευσε τὰ ἔπη του σέ κάποιον μορφωμένο βοηθό του. Μέ τόν τρόπο αὐτό θά μπορούσε νά ἔχει πρόσβαση στό γραπτό κείμενο καί νά ἐπεξεργαστεῖ καλύτερα τὰ διάφορα σημεῖα του.

Τέλος θεωρείται ότι Όμηρος είναι ο πατέρας και της Ιλιάδας και της Οδύσσειας, αν και αμφισβητήθηκε από πολλούς μελετητές εξαιτίας των διαφορετικών αντιλήψεων που κυριαρχούν στα δύο έπη πάνω στο ίδιο θέμα. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η άποψη του Όμηρου στην Ιλιάδα ότι οι άνθρωποι είναι δέσμιοι της μοίρας τους π.χ. ο θάνατος του Αχιλλέα, του Πατρόκλου, ή μῆνις του Αχιλλέα κ.λπ. ενώ υποστηρίζει ότι δέσμιοι της μοίρας είναι και οι ίδιοι οι Θεοί. (ο Δίας λέει στην Θέτιδα ότι δεν μπορεί να αποτρέψει το θάνατο του Αχιλλέα γιατί η μοίρα είναι ανώτερη από αυτόν. Στη μοίρα υποτάσσεται ο πατέρας των Θεών και για το θάνατο του γιου του του Σαρπηδόνα.) Αντίθετα στην Οδύσσεια, ή οποία γράφτηκε μάλλον αρκετά χρόνια μετά την Ιλιάδα κατά την ώριμη ηλικία του Όμηρου, κυριαρχεί η άποψη ότι οι άνθρωποι είναι υπεύθυνοι για τη μοίρα τους (στόν προοίμιο της Οδύσσειας λέει για τους συντρόφους του Οδυσσέα ότι χάθηκαν από δικό τους λάθος αφού έφαγαν τα ιερά βόδια του Θεού Ήλιου.)

(β) Τά έπικά ποιήματα - Οδύσσεια & Ιλιάδα

Η Ιλιάδα και η Οδύσσεια είναι δύο έπικά ποιήματα στα οποία υπάρχει κάποια αλληλουχία στην υπόθεση. Και τα δύο αφηγούνται κλέα ανδρών. Ο κοινός κρικός ανάμεσα σέ αυτά τά δύο ποιήματα είναι ο Τρωικός Πόλεμος. Στην Ιλιάδα ο ποιητής μέ αφορμή τό θυμό του Αχιλλέα και τή φιλονικία του μέ τόν Αγαμέμνονα βρίσκει εύκαιρία νά διηγηθεῖ διάφορα συμβάντα από τό δεκάχρονο πόλεμο που διεξήγανε οί Αχαιοί έναντίον των Τρώων στην περιοχή της Τροίας, τό Ίλιον. Στην Οδύσσεια εξιστορούνται οί περιπέτειες ενός ήρωα του τρωικού πολέμου, του Οδυσσέα, βασιλιά της Ιθάκης κατά την επιστροφή του στην πατρίδα και στην οικογένειά του.

Κατά τή μελέτη των έπων γίνεται φανερό στόν αναγνώστη ότι ο όμηρικός κόσμος των ποιημάτων αυτών διέπεται από ισχυρούς ήθικούς

⁷ Άγαπητός Γ. Τσοπανάκης, *Εισαγωγή στόν Όμηρο*, Θεσσαλονίκη 1975², 7.

νόμους, τῶν ὁποίων ἡ παράβαση ἐπιφέρει τήν τιμωρία τῶν Θεῶν. (Οἱ σύντροφοι τοῦ Ὀδυσσέα τιμωροῦνται γιατί ἔφαγαν τὰ ἱερά βόδια τοῦ Θεοῦ Ἥλιου. Οἱ μνηστήρες τιμωροῦνται δίκαια γιατί ἔχουν φτάσει στήν ὕβρη. Ὁ Ἀπόλλωνας εἰσακούει τήν προσευχή τοῦ Χρύση καί τιμωρεῖ τούς Ἀχαιοὺς γιατί ὁ Ἀγαμέμνονας δέ σεβάστηκε τήν ἱκεσία τοῦ δεύτερου, κ.λπ.)

Μέσα ἀπό αὐτά τὰ δύο ἔπη ἀντλοῦμε πληροφορίες γιά τό πολιτιστικό ἐπίπεδο τῆς ἐποχῆς, τῆς ἀντιλήψεις τῶν ἀνθρώπων γιά τήν κοινωνία, τή ζωή, τή θρησκεία. Ἀναμφισβήτητα ὁ πολιτισμός πού κυριαρχεῖ στά ἔπη εἶναι ὁ μυκηναϊκός. Οἱ περιγραφές τῶν παλατιῶν, τῶν ὅπλων ἀμυντικῶν καί ἐπιθετικῶν, τοῦ τρόπου ζωῆς τῶν ἀνθρώπων σέ καιρό πολέμου καί σέ καιρό εἰρήνης ἀποτελοῦν πολύτιμες πηγές γιά τή συλλογή πληροφοριῶν γιά τή συγκεκριμένη ἐποχή ἀλλά καί ἀπαραίτητα κομμάτια γιά τή σύνθεση μίας πληρέστερης εἰκόνας σχετικά μέ τήν ἐποχή τοῦ Ὀμήρου καί τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων.

Σημαντικός παράγοντας στήν ὁργάνωση τῆς κοινωνίας εἶναι ὁ βασιλιάς, ὁ ὁποῖος συγκεντρώνει πολλά διακαιώματα, ἐνῶ στήν οἰκογένεια ἐξέχουσα θέση κατέχει ὁ πρεσβύτερος πρόγονος. Μέσα ἀπό τίς διηγήσεις τῶν γεγονότων τῶν δύο ἐπῶν, μαθαίνουμε γιά τούς νόμους γραφτοὺς καί ἄγραφους πού προσδιόριζαν τή ζωή τῶν ἀνθρώπων, τὰ ἥθη καί τὰ ἔθιμα, τίς ἀντιλήψεις τους γιά τίς διάφορες πτυχές τοῦ κοινωνικοῦ βίου, τίς ἱατρικές γνώσεις τους καί τέλος τήν πίστη τους γιά τούς νεκρούς, τήν ἀθανασία τῆς ψυχῆς καί γιά τήν ὑπαρξη μεταθανάτιας ζωῆς. Μέσα ἀπό τίς διάφορες αὐτές πληροφορίες γιά τόν ὑλικό καί πολιτισμικό τους βίο μπορεῖ κανεῖς νά διαπιστώσει στοιχεῖα πού ἔχουν "διασωθεῖ" μέσα ἀπό τό πέρασμα τῶν αἰώνων ἕως τίς ἡμέρες καί χαρακτηρίζουν τὰ διάφορα κοινωνικά γίνεσθαι ἢ ἀπλά τή ζωή τῶν σημερινῶν ἀνθρώπων.

Ἐνα τέτοιο ζήτημα πού θά ἐξετάσουμε στή συγκεκριμένη ἐργασία εἶναι τὰ ἥθη καί τὰ ἔθιμα ταφῆς στήν Ἰλιάδα καί ἡ ἐπιβίωσή τους στό σημερινό κόσμο.

ΕΦΑΛΛΙΟ ΠΡΩΤΟ
Ο ΕΝΤΑΦΙΑΣΜΟΣ ΤΩΝ ΝΕ ΡΩΝ ΣΤΗΝ ΙΛΙΑΔΑ.

α) Ἡ ἀτίμωση τοῦ σώματος τοῦ νεκροῦ

Στὴν ἀρχαϊκὴ Ἑλλάδα εἶναι κοινὴ πίστη, ὅτι ἡ ζωὴ γεννιέται ἀπὸ τὸ θάνατο.⁸ Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀντίληψη πηγάζει ἡ θέση καὶ ἡ σημασία πού ἔχουν οἱ κηδεῖες στὰ ὁμηρικὰ ἔπη. Ἡ ψυχὴ τοῦ νεκροῦ βρίσκει ἀνάπαυση στὸν Ἄϊδη⁹ μόνο ὅταν οἱ ζωντανοὶ τελέσουν τὸν ἐνταφιασμό τοῦ σώματός του. Ἀλλιῶς τὸ φάντασμά του εἶναι καταδικασμένο νὰ περιπλανιέται ἀδιάκοπα χωρὶς νὰ βρίσκει ποτέ ἀνάπαυση.

Ἡ Ἰλιάδα, ἓνα κατεξοχὴν πολεμικὸ ποίημα, εἶναι διάσπαρτο ἀπὸ θανάτους πολεμιστῶν καὶ κατὰ συνέπεια ἀπὸ ἥθη καὶ ἔθιμα ἐνταφιασμοῦ τῶν νεκρῶν. Στὴ ραψωδία ζ βλέπουμε τὸ Νέστορα νὰ προτρέπει τούς

⁸ Αἰμιλίου Μιρῶ, *Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὴν ἐποχὴ τοῦ Ὀμήρου*, μετάφραση Κ. Παναγιώτου, ἐκδόσεις "ΩΚΕΑΝΙΣ", 234.

⁹ "Ἄϊδης στὸν Ὀμηρὸ εἶναι τὸ ὄνομα ἀνθρώπου καὶ ὄχι κάποιας τοποθεσίας. Εἶναι Θεὸς τοῦ κάτω κόσμου. Γιὸς τοῦ Κρόνου, καὶ ἀδερφός τοῦ Δία καὶ τοῦ Ποσειδῶνα, οἱ ὅποιοι διαίρεσαν τὸ βασίλειο τοῦ Κρόνου καὶ τὸ ἀνάκτορο τοῦ ζόφου καὶ τῶν νεκρῶν ἔπεσε στὸν Ἄϊδη. Δέν πηγαίνει τακτικὰ στὸν Ὀλυμπο, παρὰ μόνο ὅταν πληγώθηκε ἀπὸ τὰ βέλη τοῦ Ἡρακλῆ, πῆγε γιὰ νὰ θεραπεύσει τὸ τραῦμα του. ... Γενικά τὸ βασίλειο τοῦ Ἄϊδη ἀπλώνεται κάτω ἀπὸ τὴ γῆ ὅπως ἡ μεσαιωνικὴ κόλαση." Thomas Day Seymour, *Life in the homeric age*, Biblo and Tannen, New York 1965, 456, 457.

Ἀχαιοὺς νά συλήσουν τοὺς νεκροὺς Τρῶες στό πεδίο τῆς μάχης· "ἀλλ' ἄνδρας κτείνωμεν· ἔπειτα δέ καί τὰ ἔκηλοι νεκροὺς ἅμ πεδίον συλήσετε τεθνηῶτας."¹⁰ Ἡ σύληση τῶν νεκρῶν ἂν καί ἦταν ἐπιτρεπτή γιά ἐκεῖνον πού σκότωνε τόν ἀντίπαλο, θεωρόταν ἀτιμωτική πράξη γιά τόν ἴδιο τό νεκρό, γι' αὐτό καί οἱ σύντροφοί του ἦταν ὑποχρεωμένοι νά ἀγωνιστοῦν νά ὑπερασπίσουν τό νεκρό σῶμα ἀπό τή διαρπαγή. Ὅποιος ἄφηνε τό νεκρό σῶμα τοῦ συντρόφου του κέρδιζε τήν περιφρόνηση καί τήν ντροπή ὅλων τῶν ἄλλων πολεμιστῶν· "αὐτὰρ ἔπειτα καί αὐτὸς ἐμεῦ πέρι μάρναο χαλκῶ. σοὶ γὰρ ἐγὼ καὶ ἔπειτα κατηφείη καὶ ὄνειδος ἔσσομαι ἥματα πάντα διαμπερές, εἴ κέ μ' Ἀχαιοὶ τεύχεα συλήσωσι νεῶν ἐν ἀγῶνι πεσόντα. ἀλλ' ἔχεο κρατερῶς, ὄτρυνε δὲ λαὸν ἅπαντα."¹¹ Μέσα ἀπό τοὺς στίχους αὐτοὺς βλέπουμε τή συγκινητική προσπάθεια τοῦ βαροτραυματισμένου Σαρπηδόνα, νά πείσει τό Γλαῦκο νά προστατέψει τὰ ὅπλα του ἀπό τήν ἀρπαγή καί ἔτσι νά γλυτώσει τό Σαρπηδόνα ἀπό τήν μεγαλύτερη ἀτίμωση.¹² Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τό νεκρό σῶμα τοῦ Πατρόκλου, τό ὁποῖο ἀγωνίζονται οἱ Ἀχαιοὶ νά τό προστατεύσουν, μετά τό σκοτωμό τοῦ Πατρόκλου ἀπό τόν Ἑκτορα στή μάχη, ἐνῶ οἱ Τρῶες ἀγωνίζονται νά τό πάρουν ὡς τεκμήριο λαμπρῆς δόξας· "Οὐδ' ἔλαθ' Ἀτρεὺς υἱὸν ἀρηϊφίλον Μενέλαον Πάτροκλος Τρώεσσι δαμείς ἐν δηϊοτήτι. βῆ δὲ διὰ προμάχων κεκορνυμένος αἶθοπι χαλκῶ, ἀμφὶ δ' ἄρ' αὐτῶ βαῖν' ὥς τις περὶ πόρτακι μῆτηρ πρωτοτόκος κινυρῇ οὐ πρὶν εἰδυῖα τόκοιο· ὥς περὶ Πατρόκλῳ βαῖνε ξανθὸς Μενέλαος. πρόσθε δέ οἱ δόρυ τ' ἔσχε καὶ ἀσπίδα πάντοσ' ἐῖσιν, τὸν κτάμεναι μεμαῶς ὅς τις τοῦ γ' ἀντίος ἔλθοι. οὐδ' ἄρα Πάνθου υἱὸς ἐὺμμελὶς ἀμέλησε Πατρόκλοιο πεσόντος ἀμύμονος· ἄγχι δ' ἄρ' αὐτοῦ ἔστη, καὶ προσέειπεν ἀρηϊφίλον Μενέλαον· Ἀτρεΐδῃ Μενέλαε διοτρεφὲς ὄρχαμε λαῶν χάζεο, λεῖπε δὲ νεκρόν, ἔα δ' ἔναρα βροτόεντα· οὐ γάρ τις πρότερος Τρώων

¹⁰ Oxford Clasical Texts, Ἰλιάδα, τόμος I, ῥαψ. ζ, 70-71.

¹¹ Oxford Clasical Texts, Ἰλιάδα, τόμος II, ῥαψ. π, 496 -501.

κλειτῶν τ' ἐπικούρων Πάτροκλον βάλε δουρὶ κατὰ κρατερὴν ὕσμινην· τῷ με
ἕα κλέος ἐσθλὸν ἐνὶ Τρώεσσιν ἀρέσθαι, μὴ σε βάλῃ, ἀπὸ δὲ μελιηδέα θυμὸν
ἔλωμαι."¹³

Ἀτιμωτικό γιὰ τὸ νεκρὸ ἦταν ἐπίσης τὸ σῶμα τοῦ νὰ μείνει ἄταφο
καὶ νὰ γίνεῖ τροφή γιὰ τὰ σκυλιά. Ἡ εὐθύνη βάραινε τοὺς ζωντανούς, πού
προσπαθοῦσαν μὲ κάθε τρόπο νὰ θάβουν τοὺς νεκρούς.¹⁴ Τὴ συγκεκριμένη
ἀντίληψη τὴ βλέπουμε καὶ μέσα ἀπὸ τὰ λόγια τοῦ Πριάμου, ὁ ὁποῖος
ὑπογραμμίζει ὅτι ὁ διασυρμός τοῦ νεκροῦ, πού τὸν σέρνουν ἀτιμωτικά οἱ
ἐχθροὶ τοῦ καὶ τὸν ἀφήνουν βορὰ στὰ σκυλιά εἶναι χειρότερος καὶ ἀπὸ τὸ
θάνατο. Ἄν μάλιστα ὁ νεκρὸς εἶναι γέροντας, τότε τὸ παράπτωμα εἶναι
ἀκόμη μεγαλύτερο γιατί περιφρονεῖται ὁ σεβασμός στοὺς γέροντες· "νέω δέ
τε πάντ' ἐπέοικεν ἄρηϊ κταμένῳ δεδαϊγμένῳ ὀξείῃ χαλκῷ κεῖσθαι· πάντα δὲ
καλὰ θανόντι περ ὅττι φανήη· ἀλλ' ὅτε δὴ πολὶόν τε κάρη πολὶόν τε γένειον
αἰδῶ τ' αἰσχύνωσι κύνες κταμένοιο γέροντος, τοῦτο δὴ οἴκτιστον πέλεται
δειλοῖσι βροτοῖσιν."¹⁵

Ὅταν ὁ Ἀχιλλέας σκοτώνει τὸν Ἑκτορα, γιὰ νὰ τὸν διασύρει καὶ γιὰ
νὰ κάνει φανερό τὸ μεγάλο μίσος τοῦ γιὰ αὐτόν, τὸ φονιά τοῦ ἀδερφικοῦ
τοῦ φίλου, τοῦ Πατρόκλου, τὸν δένει πίσω ἀπὸ τὸ ἄρμα τοῦ καὶ τὸν σέρνει
γύρω ἀπὸ τὴν Τροία.¹⁶ Στὸ σημεῖο αὐτὸ παρουσιάζεται ἓνα ἀκόμη στοιχεῖο

¹² Ὅμοια ντροπὴ εἶναι γιὰ τοὺς ἄρματωλούς καὶ κλέφτες τῶν νεώτερων χρόνων νὰ
χάσουν τὰ ὅπλα τους.

¹³ Ἰλιάδα, P 1-17.

¹⁴ "ἀλλὰ τις αὐτὸς ἵτω, νεμεσιζέσθω δ' ἐνὶ θυμῷ Πάτροκλον Τρωῆσι κυσὶν
μέλπηθρα γενέσθαι." Ἰλιάδα, P 254-255.

¹⁵ Ἰλιάδα, X 71-76

¹⁶ "Ἡ ῥά, καὶ Ἑκτορα δῖον ἀεικέα μῆδετο ἔργα. ἀμφοτέρων μετόπισθε ποδῶν τέτρηγε
τένοντε ἐς σφυρὸν ἐκ πτέρνης, βοέους δ' ἐξήπτεν ἱμάντας, ἐκ δίφροιο δ' ἔδρησε, κάρη
δ' ἔλκεσθαι ἔασεν· ἐς δίφρον δ' ἀναβὰς ἀνά τε κλυτὰ τεύχε' αἰείρας μάστιξεν ῥ'
ἐλάαν, τῷ δ' οὐκ ἀέκοντε πετέσθην. τοῦ δ' ἦν ἐλκομένοιο κονίσσαλος, ἀμφὶ δὲ χαῖται
κυάνεαι πίπναντο, κάρη δ' ἅπαν ἐν κονίῃσι κεῖτο πάρος χαρίεν· τότε δὲ Ζεὺς
δυσμενέεσσι δῶκεν ἀεικίσσασθαι ἐῖς ἐν πατρίδι γαίῃ." Ἰλιάδα, X 395-404. Στὸ σημεῖο
αὐτό, δέν δημιουργεῖται ἀποστροφὴ γιὰ τὴ βάρβαρη πράξη τοῦ Ἀχιλλέα ἀπέναντι
στό νεκρὸ Ἑκτορα, ἂν τὴ συγκρίνουμε μὲ τὴν ἐκφρασμένη πρόθεση τοῦ Ἑκτορα νὰ
ἀποκόψει τὸ κεφάλι τοῦ Πατρόκλου καὶ νὰ ῥίξει τὸ πτώμα τοῦ στὰ σκυλιά. (P 125 κ.

τῶν ἡθῶν τῆς ἐποχῆς. Ἐπρεπε ὁ συγγενής ἢ ὁ φίλος ἑνός ἀδικοσκοτωμένου νεκροῦ νά πάρει ἐκδίκηση γιά τόν ἀναίτιο φόνο τοῦ ἐκλιπόντος.¹⁷ Παρατηροῦμε ὅτι ἡ ἀντεκδίκηση γιά τό σκοτωμό κάποιου ὑπῆρχε ἀπό τά ἀρχαῖα χρόνια καί συνεχίζεται ἕως τίς μέρες μας μέ τή μορφή τῆς βεντέτας, ἐξαιτίας τῆς ὁποίας ἔχουν ξεκληριστεῖ οἰκογένειες ἢ καί ὁλόκληρα χωριά ἀκόμη.

β) Ἡ πίστη τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων γιά τήν ψυχή ὅπως παρουσιάζεται μέσα ἀπό τήν Ἰλιάδα.

Στό προοίμιο τῆς Ἰλιάδας¹⁸ ὁ Ὅμηρος μιλάει γιά τίς ψυχές τῶν Ἀχαιῶν πού χάθηκαν ἐξαιτίας τοῦ θυμοῦ τοῦ Ἀχιλλέα. Μέ αὐτόν τόν τρόπο ἔμμεσα ὁ ποιητής κάνει νύξη ὅτι ἡ ψυχή εἶναι κάτι τό διαφορετικό ἀπό τό σῶμα, ἀφοῦ τά σώματα τῶν Ἀχαιῶν ἔγιναν τροφή γιά σκύλους καί ὄρνια, ἐνῶ οἱ ψυχές τους πῆγαν στό βασίλειο τοῦ Ἄϊδη.

Τί ὅμως, πίστευαν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες γιά τήν ψυχή καί πῶς ἡ πίστη αὕτη προβάλλεται μέσα ἀπό τό ἔπος τῆς Ἰλιάδος; Τί συμβαίνει ὅταν ἡ ψυχή ἀπομακρύνεται γιά πάντα ἀπό τό ἄψυχο σῶμα; Οἱ ἄνθρωποι τῆς ὁμηρικῆς ἐποχῆς πίστευαν στήν ὑπαρξη τῆς ψυχῆς· "ὁ δ' ἄρα πρηνῆς ἐπὶ γαίῃ

ἐξέξ., Σ177), ἀλλά ὁ Ὅμηρος μᾶς καθιστᾷ σαφές ὅτι ἡ ἀποδοκιμασία τῆς πράξης αὐτῆς δέν περιορίζεται μόνο στά δικά μας σύγχρονα κριτήρια. Ἡ ἐκτέλεση τῆς πράξης εἶναι "ἐπονείδιστη" γιά τόν Ἑκτορά καί πιθανῶς "λανθασμένη" γιά τόν Ἀχιλλέα (Χ 395 κ.ἐξ.) καί οἱ στίχοι πού περιγράφουν πῶς σπιλώνεται ἡ ὁμορφιά τοῦ Ἑκτορος στή σκόνῃ τῆς γῆς, πού κατὰ τήν ὑπεράσπισή της σκοτώθηκε (ῥαψ. χ. 401-404), φανερώνουν τή συμπόνια τοῦ ποιητῆ γιά τόν Ἑκτορά, ὅσο καί ἂν αὐτός ἦταν ἐχθρός τῶν Ἑλλήνων. Πρβλ. Mark W. Edwards, Ὅμηρος ὁ ποιητής τῆς Ἰλιάδος, Ἰνστιτοῦτο τοῦ βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2001, 411.

¹⁷ Πρβλ. καί Ἰλιάδα, Ρ 34-50 & Σ 314-367.

¹⁸ "μυρί' Ἀχαιοῖς ἄλγε' ἔθηκε, πολλὰς δ' ἰφθίμους ψυχὰς Ἄϊδι προΐαψεν ἡρώων, αὐτοὺς δὲ ἐλώρια τεῦχε κύνεσσιν οἰωνοῖσιν τε πᾶσι," Ἰλιάδα, Α, 2-5.

κάππεσεν, ἀμφὶ δέ μιν θάνατος χύτο θυμοραϊστής."¹⁹ Τὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου πού πεθαίνει τὴν μεταφέρει ὁ Ἑρμῆς (ψυχοπομπός) στὴν Ἀχερουσία λίμνη, ὅπου τὴν παραλαβαίνει ὁ βαρκάρης - Χάρος καὶ τὴ μεταφέρει στὸν Ἄϊδη. Ἡ ἀθάνατη ψυχὴ ἐγκατέλιπε τὸ φθαρτὸ σῶμα μόλις ἐκεῖνο ἔπαυε νὰ ζεῖ· "αὐτὰρ ἐπὶν δὴ τὸν γε λίπη ψυχὴ τε καὶ αἰών"²⁰ Τὴν ψυχὴ ἂν δὲν τὴ μετέφερε ὁ Ἑρμῆς στοὺς βασιλῆες τοῦ κάτω κόσμου τὴν ὁδηγοῦσε ὁ Θάνατος, ὁ ἀδελφός τοῦ Ὑπνου· "πέμπειν μιν θανάτον τε φέρειν καὶ νήδυμον ὕπνον"²¹

Ὁ Ὅμηρος ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου ἐβγαίνει ἀπὸ τὸ σημεῖο στοὺς ὁποῖο ἦταν τραυματισμένος ὁ νεκρός.²² Κατὰ συνέπεια, σύμφωνα μὲ τὴν ὁμηρικὴ ἀποψη, τὰ ἀνθρώπινα ὄντα ζοῦν δύο φορές· τὴ μία μὲ μιά σωματικὴ καὶ ὁρατὴ μορφή, καὶ ξανά σὰν μία ἀόρατη "εἰκόνα" πού ἀπελευθερώνεται μόνο τὴ στιγμὴ τοῦ Θανάτου, δηλαδή ὡς Ψυχὴ.²³ Βέβαια αὐτὸ δὲν ἀποτελεῖ ἐμπόδιο στὴν ψυχὴ νὰ θρηνεῖ ὅταν ἐγκαταλείπει τὸν πάνω κόσμο, ἀφήνοντας ἓνα γενναῖο σῶμα, ὅπως συμβαίνει στὴν περίπτωση τοῦ Πατρόκλου²⁴ καὶ τοῦ Ἑκτορος²⁵, γιὰ νὰ κατεβεῖ στοὺς ζοφεροὺς τόπους τοῦ Ἄϊδη.

Ἡ ψυχὴ βέβαια ἀφοῦ ἐγκαταλείψει τὸ νεκρὸ σῶμα, πετᾷ ἀμέσως πρὸς τὸν Ἄϊδη, ἐκεῖ ὅμως δὲν γίνεται ἀμέσως δεκτὴ ἂν δὲν ἔχει θαφτεῖ τὸ σῶμα της, τὸ ὑλικὸ στοιχεῖο πού τὴ συνδέει μὲ τὸν κόσμο τῶν ζωντανῶν. Τό

¹⁹ Ἰλιάδα, Π, 414-415.

²⁰ Ἰλιάδα, Π, 453

²¹ Ἰλιάδα, Π, 454

²² "Ὡς ἄρα μιν εἰπόντα τέλος θανάτοιο κάλυψεν ὀφθαλμοὺς ῥίνας θ'· ὁ δὲ λὰξ ἐν στήθεσι βαίνων ἐκ χροὸς ἔλκε δόρυ, προτὶ δὲ φρένες αὐτῷ ἔποντο· τοῖο δ' ἄμα ψυχὴν τε καὶ ἔγχεος ἐξέρυσ' αἰχμήν." Oxford Classical Texts, Ἰλιάδα, τόμος II, ῥαφ. Π, 502-505

²³ Erwin Rohde, *Ψυχὴ - ἡ λατρεία τῶν ψυχῶν καὶ οἱ ἀντιλήψεις περὶ ἀθανασίας* στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες, μετάφραση Κ. Παυλογεωργάτου, Ἰάμβλιχος 1998, τόμος I, 15.

²⁴ "Ὡς ἄρα μιν εἰπόντα τέλος θανάτοιο κάλυψε· ψυχὴ δ' ἐκ ῥεθέων παμμένη Ἄϊδος δὲ βεβήκει δν πότμον γοόωσα λιποῦσ' ἀνδροτῆτα καὶ ἥβην." Ἰλιάδα, Π, 855-857.

ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ ψυχὴ νά αἰωρεῖται ἀνάμεσα στά βασιλεία τῶν ζωντανῶν καί τῶν νεκρῶν μέχρι νά γίνει δεκτὴ στήν προστασία τοῦ τελευταίου μετά τήν ταφή ἢ τήν καύση τοῦ σώματος.²⁶ Αὐτό φαίνεται ξεκάθαρα στό αἶτημα τοῦ Πατρόκλου πρὸς τόν Ἀχιλλέα νά τόν θάψει, ὥστε νά ξεκουραστεῖ ἡ ψυχὴ του καί νά βρεῖ ἡσυχία στό βασίλειο τῶν νεκρῶν, "ἦλθε δ' ἐπὶ ψυχὴ Πατροκλῆος δειλοῖο πάντ' αὐτῷ μέγεθος τε καὶ ὄμματα κάλ' εἰκυῖα καὶ φωνήν, καὶ τοῖα περὶ χροῖ εἴματα ἔστο· στή δ' ἄρ' ὑπὲρ κεφαλῆς καὶ μιν πρὸς μῦθον ἔειπεν· εὐδεις, αὐτὰρ ἐμεῖο λελασμένος ἔπλευ Ἀχιλλεῦ. οὐ μὲν μεν ζῶντος ἀκήδεις, ἀλλὰ θανόντος·θάπτε με ὅττι τάχιστα πύλας Αἴδαο περήσω. τῆλέ με εἵργουσι ψυχαὶ εἰδῶλα καμόντων, οὐδέ μέ πω μίσγεσθαι ὑπὲρ ποταμοῖο ἐῶσιν, ἀλλ' αὐτῶς ἀλάλημαι ἀν' εὐρυπυλὲς Αἴδος δῶ. καὶ μοι δὸς τὴν χεῖρ'· ὀλοφύρομαι, οὐ γὰρ ἔτ' αὐτίς νίσομαι ἐξ Αἴδαο, ἐπὴν με πυρὸς λελάχητε"²⁷, ἐπίσης στά λόγια τοῦ Διομήδη γιὰ τοὺς νεκροὺς τῶν μαχῶν, "ἐθέλητε παύσασθαι πολέμοιο δυσηχέος εἰς ὃ κε νεκροὺς κήρομεν"²⁸ καί τέλος στά λόγια τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀγαμέμνονα, "ἐμοὶ δ' ἐπιανδάνει οὕτως ἀμφὶ δὲ νεκροῖσιν κατακαίεμεν οὐ τι μεγαίρω· οὐ γὰρ τις φειδῶ νεκρῶν κατατεθνηῶτων γίγνεται· ἐπεὶ κε θάνωσι πυρὸς μειλισσέμεν ὦκα"²⁹.

Ἡ στέρηση τῆς ταφῆς εἶναι μεγάλη τιμωρία γιὰ ἓνα νεκρὸ γιατί ἡ ψυχὴ του δέν μπορεῖ νά βρεῖ πουθενά ἡσυχία, ἐπειδὴ διατηρεῖ κάποιο ὑπόλειμμα "ἐγκοσμιότητας". Μετά ὅμως, τὴν ἀποτέφρωση, ἡ ψυχὴ ὀριστικά ἐγκαταλείπει τὸν κόσμο τῶν ζωντανῶν, πάει στὸν Αἶδη καὶ σταματᾷ νά ἔχει ὅποιαδήποτε ἐπαφή ἢ γνώση πού νά ἀφορᾷ τὸν ἐπίγειο κόσμο. Ἄλλο ἓνα στοιχεῖο πού μᾶς δίνεται μέσα ἀπὸ τὰ λόγια τοῦ Ἀχιλλέα στὴ ραψωδία

²⁵ "καὶ σθένει, οὐ μ' ἔτι φημὶ μεθυσέμεν οὐδ' ἠβαιόν, 2152 ἀλλὰ μάλα στιχὸς εἶμι διαμπερές, οὐδέ τιν' οἶω Τρώων χαιρήσειν, ὅς τις σχεδὸν ἔγχεος ἔλθῃ." Ἰλιάδα, Χ 360-361.

²⁶ Erwin Rohde, *Ψυχὴ - ἡ λατρεία τῶν ψυχῶν καὶ οἱ ἀντιλήψεις περὶ ἀθανασίας στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες*, μετάφραση Κ. Παυλογεωργάτου, Ἰάμβλιχος 1998, τόμος Ι, 32.

²⁷ Ἰλιάδα, Ψ 65-76.

²⁸ Ἰλιάδα, Η 394- 396.

²⁹ Ἰλιάδα, Η 407-410.

χ εἶναι ὅτι οἱ ψυχές τῶν νεκρῶν βρίσκονται σέ μία λήθη καί δέν θυμοῦνται οὔτε πρόσωπα, οὔτε πράγματα ἀπό τήν ἐπίγεια ζωή τους· "Μά καί στόν Ἄιδη ἄν ὅσοι βρίσκονται ξεχνοῦν τούς πεθαμένους, ἐγώ καί ἐκεῖ θά συλλογίζομαι τόν γκαρδιακό μου ἀκράνη".³⁰

Ἐν κατακλεῖδι μποροῦμε νά συγκλίνουμε τήν ἄποψή μας μέ ἐκείνη τοῦ Erwin Rohde πού σημειώνει³¹ ὅτι "ὁ Ὅμηρος στήν Ἰλιάδα δέχεται σταθερά τήν ἀπομάκρυνση τῆς ψυχῆς σέ μία ἀπροσπέλαστη χώρα τῶν νεκρῶν ὅπου ὑφίσταται σέ κατάσταση ἀσυνείδητης ἀδράνειας. Δέν ἔχει καθαρή αὐτοσυνείδηση, δέν ἐπιθυμεῖ τίποτε. Δέν ἀσκεῖ καμία ἐπιρροή στόν ἔξω κόσμος καί δέν εἶναι πλέον ὁ ἀποδέκτης τῆς λατρείας τῶν ζωντανῶν. Ὅποιοδήποτε συναίσθημα φόβου ἢ ἀγάπης δέν ἀγγίζει τούς νεκρούς. Τίποτα δέν τούς ἀναγκάζει ἢ τούς δελεάζει νά γυρίσουν ξανά πίσω. Οἱ ψυχές τῶν νεκρῶν δέν συμμετέχουν ποτέ ξανά στή διαμόρφωση τῆς ἱστορίας".

γ) Προετοιμασία τοῦ νεκροῦ γιά τόν ἐνταφιασμό

Μία πρώτη ἐκδήλωση ἀγάπης πρὸς τό νεκρό εἶναι τό κλείσιμο τῶν ματιῶν του καί τό σφράγισμα τοῦ στόματός του ἀπό κάποιον συγγενῆ ἢ φίλο. Αὐτό τό ἔθιμο τό βλέπουμε μέσα στά λόγια τοῦ Ὀδυσσεά πρὸς τόν Τρωαδίτη Σῶκο, ὅταν στό πεδίο τῆς μάχης ὁ πρῶτος ἀπειλεῖ τό δεύτερο ὅτι οὔτε ὁ πατέρας τοῦ συγκεκριμένου Τρῶα, οὔτε ἡ μητέρα του θά τοῦ κλείσουν τά μάτια τήν ὥρα τοῦ θανάτου του, ἀλλά τά ὄρνια θά τοῦ ξεσκίσουν τίς σάρκες.³²

³⁰ Ἰλιάδα, Χ 389-390

³¹ Erwin Rohde, *Ψυχή - ἡ λατρεία τῶν ψυχῶν καί οἱ ἀντιλήψεις περί ἀθανασίας* στούς ἀρχαίους Ἕλληνες, μετάφραση Κ. Παυλογεωργάτου, Ἰάμβλιχος 1998, τόμος Ι, 39

³² "ὦ Σῶχ' Ἰππάσου νιέ δαΐφρονος ἵπποδάμοιο φθῆ σε τέλος θανάτοιο κιχήμενον, οὐδ' ὑπάλυξας. ἃ δέιλ' οὐ μὲν σοί γε πατήρ καί πότνια μήτηρ ὅσσε καθαιρήσουσι θανόντι περ, ἀλλ' οἰωνοὶ ὠμῆσται ἐρύουσι, περὶ πτερὰ πυκνὰ βαλόντες." Ἰλιάδα, Λ, 450-454.

Τά ἔθιμα πού ὑπάρχουν ἀπό τή στιγμή πού κάποιος πεθάνει καί μέχρι τήν ταφή ἢ τήν καύση τοῦ σώματος, προβάλλονται στήν Ἰλιάδα μέσα ἀπό τήν προετοιμασία τοῦ νεκροῦ σώματος τοῦ Σαρπηδόνα³³, τοῦ Πατρόκλου³⁴ καί τοῦ Ἑκτορος³⁵. Μέ βάση λοιπόν τά χωρία πού ἀναφέραμε,

³³ Ἰλιάδα, Π, 666-683· "τότ' Απόλλωνα προσέφη νεφεληγερέτα Ζεὺς· εἰ δ' ἄγε νῦν φίλε Φοῖβε, κελαινεφές αἶμα κάθηρον ἐλθὼν ἐκ βελέων Σαρπηδόνα, καί μιν ἔπειτα πολλὸν ἀπὸ πρὸ φέρων λούσον ποταμοῖο ῥοῇσι χρῖσόν τ' ἀμβροσίῃ, περὶ δ' ἄμβροτα εἵματα ἔσسون· πέμπε δέ μιν πομποῖσιν ἅμα κραιπνοῖσι φέρεσθαι ὕπνω καὶ θανάτῳ διδυμάοσιν, οἳ ῥά μιν ὦκα θήσουσ' ἐν Λυκίῃς εὐρείῃς πίοι δῆμῳ, ἐνθά ἐταρχύσουσι κασίγνητοί τε ἔται τε τύμβῳ τε στήλῃ τε· τὸ γὰρ γέρας ἐστὶ θανόντων. Ὡς ἔφατ', οὐδ' ἄρα πατὴρ ἀνηκούστησεν Απόλλων. βῆ δὲ κατ' Ἰδαίων ὀρέων ἐς φύλοπιν αἰνὴν, αὐτίκα δ' ἐκ βελέων Σαρπηδόνα δῖον αἰείρας πολλὸν ἀπὸ πρὸ φέρων λούσεν ποταμοῖο ῥοῇσι χρῖσόν τ' ἀμβροσίῃ, περὶ δ' ἄμβροτα εἵματα ἔσσε· πέμπε δέ μιν πομποῖσιν ἅμα κραιπνοῖσι φέρεσθαι, ὕπνω καὶ θανάτῳ διδυμάοσιν, οἳ ῥά μιν ὦκα κάτθεσαν ἐν Λυκίῃς εὐρείῃς πίοι δῆμῳ."

³⁴ Ἰλιάδα, Σ, 314-322 "αὐτὰρ Ἀχαιοὶ παννύχιοι Πάτροκλον ἀνεστενάχοντο γοῶντες. τοῖσι δὲ Πηλεΐδης ἀδινοῦ ἐξῆρχε γόοιο χεῖρας ἐπ' ἀνδροφόνους θέμενος στήθεσιν ἐταίρου πυκνὰ μάλα στενάχων ὥς τε λῖς ἡϋγένειος, ᾧ ῥά θ' ὑπὸ σκύμνον ἐλαφιβόλος ἀρπάσῃ ἀνὴρ ὕλης ἐκ πυκινῆς· ὁ δὲ τ' ἄχνυται ὕστερος ἐλθὼν, πολλὰ δέ τ' ἄγκε ἐπῆλθε μετ' ἀνέρος ἱχνί' ἐρευνῶν εἴ ποθεν ἐξεύροι· μάλα γὰρ δριμύς χόλος αἰρεῖ", Σ 343-355 "Ὡς εἰπὼν ἐτάροισιν ἐκέκλετο δῖος Ἀχιλλεὺς ἀμφὶ πυρὶ στήσαι τρίποδα μέγαν, ὅφρα τάχιστα Πάτροκλον λούσειαν ἄπο βρότον αἱματόεντα. οἳ δὲ λοετροχόον τρίποδ' ἴστασαν ἐν πυρὶ κηλέῳ, ἐν δ' ἄρ' ὕδωρ ἔχεαν, ὑπὸ δὲ ξύλα δαῖον ἐλόντες. γάστρην μὲν τρίποδος πῦρ ἄμφεπε, θερμετο δ' ὕδωρ· αὐτὰρ ἐπεὶ δὴ ζέσσειν ὕδωρ ἐνὶ ἥνοπι χαλκῷ, καὶ τότε δὴ λούσαν τε καὶ ἡλείψαν λίπ' ἐλαίῳ, ἐν δ' ὠτειλὰς πλησαν ἀλείφατος ἐννεώροιο· ἐν λεχέεσσι δὲ θέντες ἐάνῳ λιτὶ κάλυψαν ἐς πόδας ἐκ κεφαλῆς, καθύπερθε δὲ φάρεϊ λευκῷ. παννύχιοι μὲν ἔπειτα πόδας ταχύν ἀμφ' Ἀχιλλῆα Μυρμιδόνες Πάτροκλον ἀνεστενάχοντο γοῶντες", Τ 38-39· "Πατρόκλῳ δ' αὐτ' ἀμβροσίην καὶ νέκταρ ἐρυθρόν στάξε κατὰ ῥινῶν, ἵνα οἱ χρώς ἔμπεδος εἴη.", Ψ 12-13 "Ὡς ἔφαθ', οἳ δ' ὦμωξαν ἀολλέες, ἦρχε δ' Ἀχιλλεὺς. οἳ δὲ τρεῖς περὶ νεκρὸν ἐϋτριχας ἤλασαν ἵππους", Ψ 23-30 "Ἡ ῥά καὶ Ἑκτορα δῖον αἰεκέα μῆδετο ἔργα πρηνέα παρ λεχέεσσι Μενoitιάδαο τανύσσας ἐν κονίῃς· οἳ δ' ἔντε' ἀφωπλίζοντο ἕκαστος χάλκεα μαρμαίροντα, λύνον δ' ὑψηλῆας ἵππους, καδ δ' ἴζον παρὰ νηϊ ποδώκεος Αἰακίδαο μυρίοι· αὐτὰρ ὁ τοῖσι τάφον μενοεικέα δαίνυ. πολλοὶ μὲν βόες ἀργοὶ ὀρέχθεον ἀμφὶ σιδήρῳ", Ψ 40-51 "εἰ πεπιθοῖεν Πηλεΐδην λούσασθαι ἄπο βρότον αἱματόεντα. αὐτὰρ ὁ γ' ἡρνεῖτο στερεῶς, ἐπὶ δ' ὄρκον ὁμοσσεν· οὐ μὰ Ζῆν', ὅς τίς τε θεῶν ὕπατος καὶ ἄριστος, οὐ θέμις ἐστὶ λοετρὰ καρήατος ἄσσειν ἰκέσθαι πρὶν γ' ἐνὶ Πάτροκλον θέμεναι πυρὶ σῆμά τε χεῦναι κείρασθαί τε κόμην, ἐπεὶ οὐ μ' ἔτι δεύτερον ὧδε ἵξετ' ἄχος κραδίην ὅφρα ζωοῖσι μετείῳ. ἀλλ' ἤτοι νῦν μὲν στυγερῇ πειθόμεθα δαιτί· ἡῶθεν δ' ὄτρυνον ἄναξ ἀνδρῶν Ἀγάμεμνον ὕλῃν τ' ἀξέμεναι παρὰ τε σχεῖν ὅσσ' ἐπιεικές νεκρὸν ἔχοντα νέεσθαι ὑπὸ ζόφον ἡερόεντα,".

³⁵ "καδ δ' ἔλιπον δύο φάρε' ἐϋννητόν τε χιτῶνα, ὅφρα νέκυν πυκάσας δοίῃ οἶκον δὲ φέρεσθαι. δμῶας δ' ἐκκαλέσας λούσαι κέλετ' ἀμφὶ τ' ἀλείψαι νόσφιν ἀειράσας, ὥς μὴ

γίνεται κατανοητό ότι αρχικά φρόντιζαν να κλείσουν τις πληγές και κάθε είδους τραῦμα του σκοτωμένου. Αφού τον καθάριζαν από τα αίματα και έχοντας καλύψει τις πληγές του, τον έπλεναν, τον άλειφαν με λάδι και του φορούσαν καθαρά ρούχα. Πρίν τον ντύσουν, τον ξάπλωναν σε νεκρικό κρεβάτι και του έριχναν ένα άσπρο λευκό σεντόνι επάνω του ως σάβανο και μετά τον έντυναν με ώραϊα ρούχα. Σε μερικές περιπτώσεις όπως σέ εκείνη που άφορᾷ στο νεκρό Πάτροκλο ακί τον Έκτορα, φρόντιζαν με διάφορα τεχνάσματα να σταματήσουν τυχόν αποσύνθεση του σώματος μέχρι να τον θάψουν. Για τον Πάτροκλο φροντίζει ή Θέτις να σταματήσει την αποσύνθεση του σώματος του, ενώ για τον Έκτορα την εργασία αυτή αναλαμβάνει ή Θεά Αφροδίτη. Σκοπός της προθέσεως δεν ήταν μόνο να επιβεβαιωθεί ο θάνατος, αλλά και να δοθεί ή δυνατότητα για τον παραδοσιακό θρήνο και τον τελευταίο αποχαιρετισμό από τούς φίλους και την οικογένεια του νεκρού.³⁶

Οί συγγενείς λοιπόν, ή οί φίλοι τον μοιρολογούσαν. Μέ τό μοιρολόι εκθείαζαν τις χάρες του νεκρού και τις έπιπτώσεις του θανάτου του στους έπιζώντες. Συνήθως τό μοιρολόι τό έλεγαν γυναίκες, όπως φαίνεται στην περίπτωση του Έκτορος. Ο θρήνος για τον νεκρό Έκτορα κρατάει έννέα μέρες. Σέ αυτό παίρνουν μέρος οί στενές συγγένισσες του νεκρού (η γυναίκα του Άνδρομάχη, ή μητέρα του Έκάβη, ή κουνιάδα του Έλένη) και οί μοιρολογίστρες. Στο μοιρολόι της Άνδρομάχης και της Έκάβης βλέπουμε να υπάρχει μία τριαδική μορφή (ABA). Αρχικά δηλαδή ή Άνδρομάχη³⁷ άπευθύνεται στο νεκρό Έκτορα (Ω, 726-733), στη συνέχεια άπευθύνεται στο

Πρίαμος ἴδοι υἱόν, μὴ δὲ μὲν ἀχνυμένη κραδίη χόλον οὐκ ἐρύσαιτο παῖδα ἰδών, Ἀχιλῆϊ δ' ὀρινθείη φίλον ἦτορ, καὶ ἐ κατακτείνειε, Διὸς δ' ἀλίτῃται ἐφετμάς. τὸν δ' ἐπεὶ οὖν δμῳαὶ λούσαν καὶ χρίσαν ἐλαίῳ, ἀμφὶ δέ μιν φᾶρος καλὸν βάλον ἠδὲ χιτῶνα, αὐτὸς τὸν γ' Ἀχιλεὺς λεχέων ἐπέθηκεν αἰέρας, σὺν δ' ἔταροι ἥειραν ἐϋξέστην ἐπ' ἀπήνην." Ἰλιάδα, Ω, 580-590.

³⁶ Donna Kurtz & John Boardman, *Έθιμα ταφῆς στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, μετάφραση Ο. Βιζυηνοῦ - Θ. Ξένος, Ίνστιτούτο τοῦ βιβλίου - Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994, 135.*

γιο της Αστυάνακτα(Ω, 733-741) και σημειώνει τις συνέπειες που θα έχει στη ζωή του ο θάνατος του πατέρα του και κλείνει το θρήνο της μιλώντας ξανά στο νεκρό σύζυγό της, (Ω, 742-746). Η Εκάβη από την άλλη πλευρά, αναφέρεται αρχικά στον αγαπημένο της γιο (Ω, 749-751), στη συνέχεια μέσα από το θρήνο της για τον Έκτορα κάνει αναφορά στη μοίρα των άλλων της παιδιών (Ω, 752-757), και τελειώνει πάλι με αναφορά στον Έκτορα, (Ω, 758-760). Στο μοιρολόι της Ελένης δεν υπάρχει το τριαδικό σχήμα. Εκείνη αναφέρεται μόνο στον Έκτορα, (Ω, 763-776). Τέλος η έννιαήμερη έκθεση του σώματος του Έκτορος μάς φέρνει στο νοῦ την έκθεση της σωρού του νεκρού σε λαϊκό προσκύνημα που λαμβάνει χώρα σήμερα.

Μέσα στα ἔθιμα των προετοιμασιών του νεκρού πριν την ταφή, ἦταν και το στρώσιμο νεκρικοῦ τραπεζιοῦ στο ὁποῖο ἔτρωγαν οἱ παρευρισκόμενοι στη μνήμη του νεκροῦ. Στο θάνατο του Πατρόκλου παρατηροῦμε ἡ λύπη του Ἀχιλλέα νά εἶναι τόσο μεγάλη πού νά τόν ὀδηγεῖ μέχρι στήν ἄρνηση τροφῆς καί νεροῦ ἀκόμη.³⁷

Δίπλα στο νεκρό τοποθετοῦσαν κρασί, λάδι, μέλι καί λίπος ἀπό ζῶα πού θυσιάστηκαν πρὸς τιμή του νεκροῦ. Προφανῶς οἱ προσφορές εἶχαν δύο σημασίες· ἡ μία νά βοηθήσει τόν πεθαμένο στο ταξίδι του, ὥστε νά μπορεῖ νά κερδίσει τή συμπάθεια τῶν ὑποχθόνιων Θεῶν καί ἡ ἄλλη ὅτι ἔτσι θά καιγόταν πιό εὐκόλα τό κουφάρι του νεκροῦ.

Οἱ ζωντανοί γιά νά ἐκφράσουν τή λύπη τους ἐκτός ἀπό τό μοιρολόι πρὸς τό νεκρό, προσπαθοῦσαν νά ἀλλοιώσουν τήν ἐμφάνισή τους. Ἐσχιζαν τά ροῦχα τους, ἔριχναν χῶμα στο κεφάλι τους, ἔκοβαν τά μαλλιά τους καί τά ἀφιέρωναν στο νεκρό. Πολλές φορές θυσίαζαν καί ἀνθρώπους κατά τή διάρκεια τῆς κηδείας κάποιου, γιατί πίστευαν ὅτι ἔτσι ἔπαιρναν ἐκδίκηση γιά τόν ἄδικο χαμό του νεκροῦ. Τέλος τόν κήδευσαν μαζί μέ τά ζῶα του

³⁷ Ἰλιάδα, Ω, 726-746

³⁸ Ἰλιάδα, Τ, 209-210 & 319-320

(ἄλογα). Ἡ τελευταία συνήθεια φανερώνει τήν πίστη στήν ὑπαρξη ζωῆς μετά τό θάνατο.

Ἄλλος ἕνας τρόπος στήν ἀρχαία Ἑλλάδα γιά νά δείξουν τή μεγάλη τους λύπη οἱ γυναῖκες σκέπαζαν τό κεφάλι τους μέ μαῦρο κάλυμμα. Ἡ Θέτις λοιπόν, γνωρίζοντας ὅτι πλησιάζει τό τέλος τοῦ μονάκριβου γιοῦ της φοράει στό κεφάλι της κατάμαυρο σκέπασμα.³⁹ Μέ τόν τρόπο αὐτό ἔκανε φανερό τό μεγάλο της πόνο. Σήμερα πολλές γυναῖκες πού ἔχασαν κάποιον συγγενή τους, καί ὡς ἐπί τό πλεῖστον τό σύζυγό τους φοράνε μαῦρα μαντήλια στό κεφάλι τους ἢ καλύπτουν τό πρόσωπό τους μέ μαῦρες περέζες.

δ) ἀψιμο τοῦ νεκροῦ.

Γιά πολύ καιρό ἐπικρατοῦσε ἡ ἄποψη, μέ βάση τά ὁμηρικά ποιήματα, ὅτι ἡ ἀποτέφρωση ἦταν ἡ καθιερωμένη ἐπιτάφια διαδικασία πού ἐφαρμοζόταν κανονικά καί ἀκόμη ἀποκλειστικά στήν πιό παλιά ἐλληνική κοινωνία, ἐνῶ ταυτόχρονα ἀποτελοῦσε ἀγωνιώδες αἶτημα τῶν ψυχῶν.⁴⁰ (Ὁ Πάτροκλος γιά παράδειγμα ζητάει ἀπό τόν Ἀχιλλέα νά τόν κάψει γιά νά βρεῖ ἡ ψυχή του ἀνάπαυση στόν Ἄϊδη)⁴¹

Ὁ Ὅμηρος ἀπό τούς πρώτους στίχους⁴² κιόλας τῆς Ἰλιάδας κάνει λόγο γιά τήν κάψη τῶν νεκρῶν ὡς μοναδικό τρόπο ταφῆς τοῦ νεκροῦ σώματος. Ἡ συνήθεια αὐτή ἱστορικά δέν εἶναι σωστή. Ὁ ποιητής κάνει ἕναν ἀναχρονισμό. Τήν ἐποχή τοῦ Τρωικοῦ πολέμου, ὑστερομυκηναϊκή ἐποχή -

³⁹ Ἰλιάδα, Ω, 93-94.

⁴⁰ Πρὸβλ. Αἰμιλίου Μιρῶ, *Ἡ καθημερινή ζωή στήν ἐποχή τοῦ Ὁμήρου*, μετάφραση Κ. Παναγιώτου, ἐκδόσεις ΩΚΕΑΝΙΣ, 234, 235.

⁴¹ "θάπτέ με ὅττι τάχιστα πύλας Ἀῖδαο περήσω. τῆλέ με εἵργουσι ψυχαὶ εἰδῶλα καμόντων οὐδέ μέ πω μίσγεσθαι ὑπὲρ ποταμοῖο ἐῷσιν, ἀλλ' αὐτως ἀλάλημαι ἀν' εὐρυπυλὲς Ἀῖδος δῶ. καί μοι δὸς τήν χειρ' ὀλοφύρομαι, οὐ γάρ ἔτ' αὐτὶς νίσομαι ἐξ Αῖδαο, ἐπὴν με πυρὸς λελάχητε." Ἰλιάδα, Ψ, 71-76.

⁴² Ἰλιάδα, Α, 52.

13ος αἰῶνας, οἱ νεκροὶ συνηθίζονταν νά θάβονται σέ σκαπτούς ἢ θολωτοὺς τάφους σύμφωνα ἄλλωστε καί μέ τά εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν. Τό κάψιμο τῶν νεκρῶν καί ὁ ἐνταφιασμός τῆς στάχτης τους μέσα σέ δοχεῖο ἐπικρατεῖ κατὰ τόν 9ο καί 8ο αἰῶνα. Κατά συνέπεια ὁ Ὅμηρος μεταφέρει ἕνα ἔθιμο τῆς δικῆς του ἐποχῆς στά χρόνια πού διηγεῖται ἡ Ἰλιάδα.

Λεπτομερεῖ ἀναφορά γιά τήν ἀποτέφρωση τῶν νεκρῶν παρατηροῦμε στή διήγηση τοῦ καψίματος τῶν πτωμάτων τοῦ Ἑκτορος⁴³ καί τοῦ Πατρόκλου⁴⁴. Ἀφοῦ γίνεῖ ἡ ἐτοιμασία τοῦ νεκροῦ, γιά τήν ὁποία ἔγινε λόγος σέ προηγούμενο σημεῖο τῆς παρούσης ἐργασίας, καί ἐκτεθεῖ τό σῶμα του σέ θρῆνο, συγκεντρώνουν ξύλα γιά τή φωτιά. Ὁ νεκρός παραδινόταν στή φωτιά⁴⁵ ἢ πρὶν τήν ἀνατολή τοῦ Ἡλίου ἢ μετὰ τή δύση αὐτοῦ. Προφανῶς γιά νά μὴν ὑπάρχει κίνδυνος νά μεταφερθεῖ στήν ἀτμόσφαιρα κάποιο μίasma ἀπὸ τό νεκρό. Τό σῶμα τοῦ νεκροῦ ἦταν καλυμμένο ἀπὸ λίπος ζώων πού εἶχαν θυσιαστεῖ πρὸς τιμὴν του· τό λίπος βοήθοῦσε στή γρήγορη καί ὁλοκληρωτική καύση τοῦ πτώματος. Ὑστερα ἀπὸ τό κάψιμο τοῦ νεκροῦ ἔσβηναν τή φωτιά μέ κρασί⁴⁶, μάζευαν τά κόκαλα τοῦ νεκροῦ σέ μία ὕδρια, τυλιγμένα σέ διπλό στρώμα λίπους καί διπλωμένα σέ ἕνα λεπτὸ σεντόνι.⁴⁷ Στή συνέχεια τά τοποθετοῦσαν σέ ἕναν τάφο μέ φαρδεῖες πέτρινες πλάκες καί ὕστερα ἔφτιαχναν τό νεκρικό τύμβο, ρίχνοντας χῶμα πάνω ἀπὸ τίς πλάκες. Πολλές φορές στήν κορυφή τοῦ τύμβου τοποθετοῦσαν μία ὀρθωμένη πέτρα, μία στήλη.⁴⁸

Κατά τή τελετὴ τῆς ἀποτέφρωσης τοῦ νεκροῦ καίγονταν στήν πυρά οἱ προσφορές γιά τόν νεκρό καί μερικές φορές ζῶα. Στήν περίπτωση τοῦ Πατρόκλου ἔχουμε καί ἀνθρωποθυσίες.⁴⁹ Ἡ θυσία ἀνθρώπων πρὸς τιμὴ τοῦ

⁴³ Ἰλιάδα, Ω, 777-804

⁴⁴ Ἰλιάδα, ῥαψ. Ψ, 110-256.

⁴⁵ Oxford Clasical Texts, Ἰλιάδα, τόμος II, ῥαψ. Ψ, 198. & Ω, 788

⁴⁶ Oxford Clasical Texts, Ἰλιάδα, τόμος II, ῥαψ. Ψ, 237 & Ω, 791

⁴⁷ Oxford Clasical Texts, Ἰλιάδα, τόμος II, ῥαψ. Ψ, 255 & Ω, 796.

⁴⁸ Oxford Clasical Texts, Ἰλιάδα, τόμος II, ῥαψ. Ψ, 243-246. & Ω, 799

⁴⁹ Oxford Clasical Texts, Ἰλιάδα, τόμος II, ῥαψ. Ψ, 181

νεκροῦ προφανῶς νά μὴν ὀφείλεται σέ ἔθιμο τῆς ἐποχῆς ἀλλὰ στή διάθεση τοῦ Ἀχιλλέα νά ἱκανοποιήσει τό νεκρό φίλο του γιά τό θάνατο τοῦ ὁποίου ἦταν ὑπεύθυνος.

Μετά τήν κάψη τοῦ νεκροῦ καί τήν παράθεση γεύματος γιά τήν συγχώρεση τῆς ψυχῆς τοῦ νεκροῦ, ἔχουμε μερικές φορές τή διεξαγωγή ἀγώνων γιά νά τιμήσουν τή μνήμη τοῦ ἐκλιπόντος.⁵⁰ Στηριζόμενοι στή διοργάνωση ἀγώνων γιά νά τιμηθεῖ ὁ νεκρός Πάτροκλος, πολλοί μελετητές ὑποστηρίζουν ὅτι ὁ Ὅμηρος γνώριζε ὅπωςδήποτε τούς ἐπίσημους ἑορτασμούς τῶν μεγάλων δημοσίων ἀγώνων τοῦ ἑλληνισμοῦ καί ἰδιαίτερα τούς ἑορτασμούς τῆς Ὀλυμπίας, οἱ ὁποῖοι ἀπό πολύ παλιά συγκέντρωναν κόσμο.⁵¹

Συμπερασματικά μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ἡ κάψη τῶν νεκρῶν δέν ἀποτελοῦσε κάποια θυσία στούς χθόνιους Θεούς, ἀλλά τόν πιό γρήγορο καί ὀλοκληρωτικό χωρισμό τῆς ψυχῆς ἀπό τό σῶμα. Κατά συνέπεια ἀφοῦ ἡ ψυχή παύει νά ἔχει ὅποιαδήποτε σχέση μέ τό ὄρατό στοιχεῖο της, τό σῶμα, εἶναι ἐλεύθερη νά ταξιδέψει γρήγορα στό βασίλειο τοῦ Πλούτωνα καί τῆς Περσεφόνης.

ε) Ἐνταφιασμός τοῦ νεκροῦ

Ἐ χει ἤδη σημειωθεῖ ὅτι ἡ ψυχή τῶν νεκρῶν πού ἔμεναν ἄταφοι δέν μποροῦσε νά ἀναπαυθεῖ στά Ἥλύσια πεδία, ἀλλά περιπλανιόταν ἐπάνω στή γῆ. Ἡ τιμωρία τοῦ νά μὴ θαφτεῖ κάποιος ἦταν μεγάλη καί βαριά. Συνήθως οἱ προδότες τῆς πατρίδας, οἱ αὐτόχειρες καί οἱ λιποτάκτες σέ

⁵⁰ Oxford Clásical Texts, Ἰλιάδα, τόμος II, ῥαψ. Ψ, 375-650.

⁵¹ Αἰμιλίου Μιρῶ, *Ἡ καθημερινή ζωὴ στήν ἐποχὴ τοῦ Ὀμήρου*, μετάφραση Κ. Παναγιώτου, ἐκδόσεις ΩΚΕΑΝΙΣ, 242.

καιρό πολέμου καταδικάζονταν νά μείνουν ἄταφοι, ἔτσι ἡ ψυχὴ τους δέν ἔβρισκε ἀνάπαυση πουθενά.

Ἄν καί στήν Ἰλιάδα δέν ἔχουμε περιγραφή ἐνταφιασμοῦ (ταφῆς) νεκροῦ, θά ἀναφερθοῦμε σέ αὐτόν τόν τρόπο ταφῆς μέσῳ ἄλλων πηγῶν, ὥστε νά δοθεῖ μία ἱκανοποιητική εἰκόνα καί γιά τό συγκεκριμένο τρόπο ταφῆς τοῦ νεκροῦ. Σύμφωνα ἐξάλλου μέ τά εὐρήματα τῶν τάφων στίς Μυκῆνες, ἀργότερα μέ τίς ἀνακαλύψεις τῶν τάφων στή Βεργίνα μπορούμε νά ἔχουμε μία ἱκανοποιητική εἰκόνα γιά τήν ταφή στούς ἀρχαίους Ἕλληνες.

Ἀρχικά ἡ προετοιμασία γιά τήν ταφή τοῦ νεκροῦ ἦταν παρόμοια μέ ἐκείνη τῆς καύσης του. Συγγενεῖς ἔπλεναν, ἔλουζαν τό νεκρό καί τόν ἄλειφαν μέ λάδι. Μετά τοῦ φοροῦσαν τό σάβανο καί τόν ἔντυναν μέ ὁμορφα ῥοῦχα καί τόν τοποθετοῦσαν σέ ξύλινο φέρετρο στή μέση τοῦ σπιτιοῦ του. Ἄν ὁ νεκρός εἶχε σκοτωθεῖ σέ μάχη, τότε ἡ ἐκθεση τοῦ νεκροῦ γινόταν σέ δημόσιο χῶρο, στήν ἀγορά. Ἡ πρόθεση τοῦ σώματος διαρκοῦσε μόνο μία ἢ δύο μέρες κατὰ τίς ὁποῖες προσφέρονταν στό νεκρό λουλούδια, σπονδές, ἐντάφια, στεφάνια, ῥοῦχα καί δῶρα.⁵² Τήν τρίτη μέρα ἀκολουθοῦσε ἡ νεκρική πομπή καί ἡ ἐκφορά καί ἡ ἀπόθεση τοῦ νεκροῦ, ἔξω ἀπό τήν πόλη, πρίν ἀπό τή δύση τοῦ ἡλίου γιά νά μή μολυνθοῦν οἱ ἡλιακές ἀκτίνες⁵³ ἀπό τήν ἐπαφή τους μέ τό νεκρό σῶμα. Στόν τόπο τῆς ταφῆς περίμεναν γυναῖκες γιά νά μοιρολογήσουν τό νεκρό.⁵⁴ ἢ ἂν ἐπρόκειτο γιά νεκρούς πολέμου, τότε εἶχαμε καί τήν ἀπαγγελία ἐπιταφίου λόγου γιατί οἱ νεκροί τοῦ πολέμου τιμοῦνταν ἔργῳ καί λόγῳ.⁵⁵

Μέ βάση τά εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν ἀπό τούς Μυκηναϊκοὺς τάφους μπορούμε νά συμπεράνουμε ὅτι οἱ κάτοικοι τῶν Μυκηνῶν ἐφάρμοζαν διάφορες μεθόδους διατηρήσεως τοῦ νεκροῦ σώματος (ἓνα εἶδος ταρίχευσης). Οἱ δέ νεκροί θάβονταν σέ θαλαμωτοὺς τάφους, στοὺς ὁποίους

⁵² Πλάτωνος *Νόμοι*, IB, 960.

⁵³ Αὐτόθι.

⁵⁴ Θουκυδίδου *Περικλέους Ἐπιτάφιος* B, 34, 10-11.

είχαν θαφτεῖ παλαιότερα καί ἄλλα μέλη τῆς οἰκογένειας (οἰκογενειακοί τάφοι). Ἡ ταφή γινόταν σέ μέρος μέσα στά τείχη τῆς πόλης ἢ σέ μερικές πόλεις σέ νεκροταφεῖο πού βρισκόταν ἔξω ἀπό τήν πόλη.

Ὅπουδήποτε καί νά βρισκόταν, ὁ τάφος ἦταν ἱερός, καθώς ἦταν τό μέρος πού οἱ ἐπόμενες γενιές φρόντιζαν καί λάτρευαν τίς ψυχές τῶν ἀποθανόντων μελῶν τῆς οἰκογένειας.⁵⁶ Ἐπιτάφιος στήλες μαρτυροῦσαν τήν ἱερότητα τῆς τοποθεσίας· δέντρα καί μερικές φορές ἕνα ὀλόκληρο ἄλσος περιέβαλλε τόν τάφο ὅπως στούς βωμούς καί τούς ναούς τῶν Θεῶν. Τά ἀναπαυτήρια γιά τίς ψυχές τῶν ἀγαπημένων νεκρῶν ἔπρεπε νά εἶναι εὐχάριστα.⁵⁷ Ὁ ἀπλούστερος τάφος γιά ἐνταφιασμό ἦταν ἕνας λάκκος μικροῦ ἢ μεγάλου βάθους κατασκευασμένος στό χῶμα, στό βράχο ἢ στήν ἄμμο.⁵⁸

Τό μέγεθος τοῦ νεκροῦ καθόριζε καί τό μέγεθος τοῦ τάφου. Γύρω ἀπό τό κεφάλι τοῦ νεκροῦ τοποθετοῦνταν κάθε εἶδους προσφορές. Ἄν δέν ὑπῆρχε χῶρος στόν τάφο οἱ προσφορές γιά τό νεκρό τοποθετοῦνταν σέ ξεχωριστά αὐλάκια ἔξω ἀπό τόν τάφο.

Μετά τήν ταφή τοῦ νεκροῦ ἀκολουθοῦσε γεῦμα, στό ὁποῖο οἱ συγγενεῖς τοῦ νεκροῦ ὕστερα ἀπό τήν τριήμερη ἀποχή τους ἀπό τό φαγητό (δέν ἔτρωγαν ὅσο ὁ νεκρός δέν εἶχε ταφεῖ), ἔτρωγαν.

Μέ αὐτό τόν τρόπο οἱ ἀρχαῖοι ἔθαβαν τούς νεκρούς τους.

⁵⁵ Αὐτόθι, Β, 35, 1.

⁵⁶ Erwin Rohde, *Ψυχή - ἡ λατρεία τῶν ψυχῶν καί οἱ ἀντιλήψεις περί ἀθανασίας* στούς ἀρχαίους Ἕλληνες, μετάφραση Κ. Παυλογεωργάτου, *Ίαμβλιχος* 1998, τόμος Ι, 161.

⁵⁷ Αὐτόθι.

⁵⁸ Donna Kurtz & John Boardman, *Ἐθιμα ταφῆς στόν ἀρχαῖο ἐλληνικό κόσμο*, μετάφραση Ο. Βιζυηνοῦ - Θ. Ξένος, *Ἰνστιτούτο τοῦ βιβλίου - Μ. Καρδαμίτσα*, Ἀθήνα 1994, 67.

ΕΦΑΛΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΤΑΦΗ ΑΙΤΑΝΕ ΡΙ Α ΕΘΙΜΑ ΣΤΟΥΣ ΝΕΩΤΕΡΟΥΣ ΕΛΛΗΝΕΣ.

α) Η ταφή καί ή καύση τῶν νεκρῶν ὑπό τό πρίσμα τῆς ὀρθόδοξης χριστιανικῆς διδασκαλίας.

Καταλυτικός παράγοντας στόν "παραγκωνισμό" τῆς καύσης τῶν νεκρῶν στά νεώτερα χρόνια, ὑπῆρξε ή διάδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ. Σύμφωνα μέ τή Χριστιανική Θρησκεία ὁ Τριαδικός Θεός ἔπλασε τόν ἄνθρωπο "κατ' εἰκόνα καί καθ' ὁμοίωσιν"⁵⁹ Του. Ὁ ἄνθρωπος δέν θά πέθαινε ἄν δέν ἀμάρταινε. Ἐξαιτίας τῆς παρακοῆς τῶν πρωτοπλάστων, ὁ Θεός τοὺς ἔδιωξε ἀπό τόν παράδεισο, χάνοντας ταυτόχρονα καί τήν ἀθανασία· "ἕως τοῦ ἀποστρέψαι σέ εἰς τήν γῆν, ἐξ ἧς ἐλήφθης, ὅτι γῆ εἶ καί εἰς γῆν ἀπελεύση".⁶⁰ Βασιζόμενοι στά λόγια αὐτά τοῦ Θεοῦ πρὸς τόν ἄνθρωπο μπορούμε νά συμπεράνουμε ὅτι γίνεται λόγος γιά ταφή τοῦ σώματος τοῦ νεκροῦ καί ὄχι γιά καύση του.

Κατά τή χριστιανική πίστη ὁ ἄνθρωπος εἶναι δημιούργημα τοῦ Θεοῦ, ἔχει μία συγκεκριμένη ἀρχή καί βέβαια δέν ἔχει τέλος, γιατί ἔτσι τό θέλησε ὁ Θεός. (Κατά τή δευτέρα Παρουσία, τά σώματα τῶν νεκρῶν θά ἀναστηθοῦν, ὅπως ἀναστήθηκε ὡς ψυχοσωματική ὄντοτητα καί ὁ ἴδιος ὁ ἐνανθρωπήσαντας Χριστός.) Ὁ ἄνθρωπος μέ τή δημιουργία του εἶναι μία συγκεκριμένη ὑπόσταση - πρόσωπο, πού διαφέρει ἀπό κάθε ἄλλη ὑπόσταση. Καί ή ὑπόσταση τοῦ ἀνθρώπου δέν συγκεκριμενοποιεῖται καί δέν περιορίζεται μόνο στήν ψυχή, ἀλλά ἐπεκτείνεται σέ ὅλη του τήν ὕπαρξη.⁶¹ Σέ αὐτό σημεῖο θά ἐπικαλεστοῦμε τά λόγια τοῦ ἀγίου Ἰουστίνου,

⁵⁹ Γένεσις, 1, 26

⁶⁰ Γένεσις, 3, 19

⁶¹ Μητροπολίτου Ναυπάκτου & ἀγίου Βλασίου Ἱερόθεου Βλάχου, "Ἡ θεολογική ἀποψη καί οἱ ἐκκλησιολογικές συνέπειες τῆς καύσεως τῶν νεκρῶν" Σειρά Ποιμαντική ἰβλιοθήκη, Ταφή ἢ καύση τῶν νεκρῶν, Ἀθήνα 2000, 32.

τοῦ μάρτυρα καί φιλοσόφου γιά τόν ὀρισμό τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἱερός λοιπόν πατέρας σημειώνει ὅτι ἄνθρωπος εἶναι: "τί γάρ ἐστιν ὁ ἄνθρωπος, ἀλλ' ἢ τό ἐκ ψυχῆς καί σώματος συνεστός ζῶον λογικόν; Μή οὖν καθ' ἑαυτήν ψυχή ἄνθρωπος; Οὐ ἀλλ' ἀνθρώπου ψυχή. Μή οὖν καλοῖτο σῶμα ἄνθρωπος; Οὐ ἀλλ' ἀνθρώπου σῶμα καλεῖται. Τό ἐκ τῆς ἀμφοτέρων συμπλοκῆς καλεῖται ἄνθρωπος."⁶² Μέ βάση τόν παραπάνω ὀρισμό γίνεται ἀντιληπτό ὅτι ἄνθρωπος εἶναι ἡ σύνθεση τῆς ψυχῆς μέ τό σῶμα, ἐνῶ χωριστά τό κάθε μέρος ἀπό αὐτά τά δύο δέν "ἀποτελοῦν" ἓνα ἀνθρώπινο ὄν.

Τό σῶμα ἐπομένως στό χριστιανισμό δέν ἀποτελεῖ δεσμοτήριο τῆς ψυχῆς, ὅπως ὑποστήριζαν πολλοί ἀρχαῖοι φιλόσοφοι, ἀλλά τό ἓνα στοιχεῖο τῆς ἀνθρώπινης ὑποστάσεως. Εἶναι μάλιστα τόσο στενά συνδεδεμένα ὥστε ἡ ψυχή τοῦ ἔλλογου ὄντος τρέφει μεγάλη ἀγάπη γιά τό σῶμα καθώς ὑπογραμμίζει ἓνας νηπτικός πατέρας τοῦ 14ου αἰώνα, ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς: " ὥς μηδέποτε ἀπολιπεῖν τοῦ ἐθέλειν, μηδ' ἀπολείπειν ὅλως, μή βίας ἐπενεχθείσης ἐκ νόσου δὴ τινος μεγίστης ἢ πληγῆς ἔξωθεν."⁶³ Ἀλλωστε ὁ ἄνθρωπος μέ τό σῶμα του ἀποτελεῖ νάό τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.⁶⁴ Κατά συνέπεια ὁ Ὀρθόδοξος Ἀνατολικός Χριστιανισμός δέν μπορεῖ νά δεχθεῖ γιά τούς πιστούς του τήν ἀποτέφρωση τῶν σωμάτων γιατί πρῶτον σέβεται τό ἀνθρώπινο σῶμα ὡς κατοικητήριο τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, δεύτερον ὁ ἴδιος ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ, τό δεύτερο πρόσωπο τῆς Ἁγίας Τριάδας, ἔλαβε τό ἀνθρώπινο σῶμα κατά τήν ἐνανθρώπισή Του, μετά τήν ταφή Του ἀναστήθηκε ψυχή καί σῶμα. Τέλος θεωρεῖ ὅτι ὁ ἄνθρωπος πού ἔζησε ἐν Χριστῷ δέν πεθαίνει ἀλλά κοιμᾶται προσδοκώντας τήν ἀνάστασι τῶν νεκρῶν κατά τή Δευτέρα Παρουσία πού ἡ ἀθάνατη ψυχή του θά ἐνωθεῖ ξανά μέ τό ἀνακαινισμένο σῶμα της.

⁶² Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων πατέρων, τόμος 4, 229-230.

⁶³ Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, Γρηγορίου Παλαμᾶ, ἔργα 8, 118-120.

⁶⁴ Α Ἐπιστολή πρὸς Κορινθίους 6, 19.

Συνοψίζοντας τά θεολογικά επιχειρήματα υπέρ τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν μπορεῖ κανεῖς νά ἐπισημάνει ὅτι τό γεγονός τῆς ταφῆς ἐναρμονίζεται πλήρως μέ τούς φυσικούς νόμους· ἀφοῦ ἡ φύση τίποτα δέν κάνει μάταιο. Ἡ ταφή εἶναι ἡ παράδοση τοῦ σώματος στίς συνθήκες τῆς φύσεως. Ἀντιθέτως, μέ τήν καύση τό σῶμα ἐκτίθεται στή βιαιότητα τῶν στοιχείων τῆς φύσεως ἢ στήν ἀδηφάγο μανία τῆς τεχνολογίας (κλίβανοι). Τέλος ὁ ἄνθρωπος, ὅταν δασκελίζει τό ὄριο τῆς βιολογικῆς του ζωῆς, "μεταστεγάζεται" σωματικά σέ "οἴκους" ἢ "μνημεῖα" ἢ "σήματα", μέσα ἀπό τά ὅποια σαρκώνεται ἡ πανανθρώπινη προσμονή τῆς ἀναστάσεως.⁶⁵ Ἐτσι ἀμβλύνεται ἡ τραχύτητα τοῦ πόνου, χαράζει ἡ ἐλπίδα μέσα στή ζοφερότητα τοῦ φρικτοῦ αὐτοῦ μυστηρίου καί ὁ κόσμος συνεχίζει νά ἔχει νόημα ὑπάρξεως.⁶⁶

β) Ἐθιμα ταφῆς στά βυζαντινά χρόνια

Ἀρχικά ἂν κάποιος διαισθανόταν ὅτι πλησίαζε τό τέλος του, ζητοῦσε ἢ ἀπό μόνος του ἢ παρακινημένος ἀπό τούς συγγενεῖς του νά μεταλάβει τά ἄχραντα Μυστήρια. Τίς τελευταῖες ἐκεῖνες στιγμές, εἰδοποιόταν ὁ παπάς νά κοινωνήσῃ τόν ἄρρωστο. Ὁ παπάς πῆγαινε ἀμίλητος νά ἐξομολογήσῃ καί νά κοινωνήσῃ τό μελλοθάνατο. Στό ἀντίκρουμά του, ὅλοι ἄλλαζαν δρόμο. Ἄν δέν μπορούσαν νά κάνουν διαφορετικά, στέκονταν παράμερα καί ἔκαναν τό σταυρό τους.⁶⁷

Ὅταν ὁ ἄρρωστος καταλάβαινε ὅτι δέν εἶχε ἀκόμη πολύ χρόνο μέσα στόν κόσμο τῶν ζωντανῶν καλοῦσε τούς συγγενεῖς καί τούς φίλους του

⁶⁵ π. Στυλιανοῦ Καρπαθίου, "Ἡ καύση τῶν νεκρῶν. Ἀναφορά στήν ψυχολογία τοῦ φαινομένου", *Σειρά Ποιμαντική βιβλιοθήκη, Ταφή ἢ καύση τῶν νεκρῶν*, Ἀθήνα 2000, 93 καί ἑξ.

⁶⁶ Αὐτόθι.

ἐξέφραζε τίς τελευταῖες ἐπιθυμίες του καί ζητοῦσε νάτόν συγχωρέσουν. Πιστευόταν ὅτι ὁ μελλοθάνατος βλέπει τούς νεκρούς συγγενεῖς του καθῶς καί τό φύλακα ἄγγελό του, πού ἔρχονται νά τόν προῦπαντήσουν στό βασίλειο τῶν νεκρῶν. Ὅλοι οἱ παριστάμενοι ἦταν λυπημένοι καί θρηνοῦσαν σιωπηλά. Ἀναβόταν λαμπάδα καί ἀνοιγόταν τό παράθυρο ὥστε ἡ ψυχή νά βλέπει τό δρόμο νά μπορεῖ νά φύγει ἀπό τό σῶμα. Δέν ἐπιτρεπόταν σέ κανένα ἀπό τούς παρευρισκόμενους νά φωνάζει δυνατά γιατί αὐτό ἐμπόδιζε τό μελλοθάνατο νά ξεψυχήσει.⁶⁸ Στό ξεψύχισμα ὁ ἐτοιμοθάνατος ἔπρεπε νά βλέπει ἀνατολικά, γιατί ἀπό τήν Ἀνατολή θά ἔρθει ὁ Χριστός κατά τή Δευτέρα Παρουσία. Ἄν ὁ ἄνθρωπος δυσκολευόταν νά ξεψυχήσει πιστευόταν ὅτι εἶχε πολλές ἁμαρτίες καί τόν παίδευαν ἢ ὅτι κάποιος τόν εἶχε καταραστεῖ. Ὁ παπᾶς τότε διάβαζε τήν εὐχή γιά νά ἐλευθερωθεῖ ἡ ψυχή του.

Ὅταν ἡ ψυχή ἔφευγε ἀπό τό σῶμα, ἕνας ἀπό τούς παρευρισκόμενους ἔκλεινε τά μάτια καί τό στόμα τοῦ νεκροῦ. Στή συνέχεια ἔπλεναν τό νεκρό μέ κρασί καί νερό, τόν σαβάνωναν⁶⁹ καί τόν ἔντυναν μέ καθαρά ὠραῖα ῥοῦχα. Ἐβαζαν στό στόμα του ἕνα νόμισμα γιά νά πληρώσει τό Χάροντα.⁷⁰ Τοποθετοῦσαν τό νεκρό σέ φέρετρο στραμμένο πρός τήν Ἀνατολή καί ἄρχιζαν τό θρῆνο.

⁶⁷ Κωνσταντίνου Ν. Μακρή, *Ἐθιμική οἰκογενειακή ζωή*, ἐκδόσεις Νικόδημος, Ἀθήνα 1974, 127.

⁶⁸ "Τό ἔθιμον τοῦτο προέρχεται ἐκ τῆς ἀπό τῶν ἀρχαίων χρόνων δοξασίας κατά τήν ὁποίαν οἱ χθόνιοι δαίμονες καί αἱ ψυχαί τῶν νεκρῶν ταρασσονται ἐκ τῶν θρῆνων. Ἡ πίστις αὕτη συνεχίστηκε στά βυζαντινά χρόνια μέχρι καί σήμερα. Οὕτω πιστεύει ὁ λαός, ὅτι οἱ γοεροί θρῆνοι "ἀγγελοκόβουν" τόν ψυχορραγοῦντα, ἤτοι ἀποδιώκουν τόν ἄγγελον, ὅστις μέλλει νά παραλάβῃ τήν ψυχήν, παρατείνοντες οὕτω τήν ἀγωνία αὐτοῦ ἢ ἄλλως ἀναγκάζουσι τήν ψυχήν νά παραμένῃ ἐν τῷ σώματι ἐπὶ περισσότερον χρόνον." Γεωργίου Κ. Σπυριδάκη, "Τά κατά τήν τελευταίαν ἔθιμα τῶν Βυζαντινῶν ἐκ τῶν ἀγιολογικῶν πηγῶν", ἀνάτυπον ἐκ τοῦ τόμου τῆς ἐπετηρίδος τῆς Ἑταιρείας βυζαντινῶν Σπουδῶν, Ἀθήνα 1950, 99.

⁶⁹ Τό σάβανο εἶναι ἀπό λευκό μονοκόμματο ὕφασμα. Στή μέση τοῦ μήκους του ἀνοίγουν μία τρύπα γιά νά περάσει τό κεφάλι τοῦ νεκροῦ καί τοῦ τό φοράνε κατάσαρκα.

⁷⁰ Γεώργιος Β. Σιέττος, *Νεκρικά ἥθη καί ἔθιμα*, ἐκδόσεις Κυβέλη, Ἀθήνα 1997, 219.

Στά βυζαντινά χρόνια είχε διατηρηθεί τό ἔθιμο ἀπό τήν ἀρχαιότητα, κατὰ τό μοιρολόι οἱ συγγενεῖς νά τραβοῦν τά μαλλιά τους ἢ νά τά κόβουν καί νά τά ἀφιερώνουν στό νεκρό. Συγκεντρώνονταν λοιπόν κυκλικά γύρω ἀπό τό νεκρό καί θρηνοῦσαν.⁷¹ Κατά τό θρήνο φώναζαν τό νεκρό μέ τό ὄνομά του ἐλπίζοντας στήν ἐπιστροφή τῆς ψυχῆς στό σῶμα. Ὡς ἔνδειξη πένθους οἱ γυναῖκες συγγενεῖς τοῦ νεκροῦ μαυροφοροῦσαν, ἐνῶ οἱ ἄντρες παρέμεναν ἀξύριστοι.

Ὁ νεκρός ἐθάπτετο τήν ἐπόμενη μέρα ἀπό τήν ἐκπνοή τῆς ψυχῆς, ἔτσι εἶχαν τήν εὐκαιρία οἱ συγγενεῖς, οἱ φίλοι καί οἱ γνωστοί νά τόν συντροφέψουν. Τήν αὐγή τῆς ἐπόμενης μέρας οἱ συγγενεῖς τοῦ νεκροῦ φρόντιζαν τήν προετοιμασία τῆς κηδείας, ὁ ὁποία ἐλάμβανε χῶρο τῆ νύκτα⁷² Ἡ ἐκφορά ἢ κηδεία ἢ ἔξοδος γινόταν ὅταν τελείωνε ὁ θρήνος. Τό φέρετρο τό σήκωναν στούς ὤμους ἢ στά χέρια οἱ συγγενεῖς ἢ οἱ φίλοι τοῦ νεκροῦ. Ὑπῆρχαν ὥστόσο καί εἰδικοί νεκροφόροι μέ ἀμοιβή, οἱ ὁποῖοι ὀνομάζονταν δεκανοί ἢ ἡλεκτρικάριοι ἢ κοπιαταί.⁷³

Κατά τή μεταφορά τοῦ φερέτρου ἀκολουθοῦσαν μισθωμένες μοιρολογίστρες καί ὅσοι συνόδευαν τό φέρετρο κρατοῦσαν ἀναμμένα κεριά, συμβολίζοντας τό δρόμο τῆς ψυχῆς πρὸς τό αἰώνιο καί ἀληθινό φῶς, τόν Κύριο ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστό. Κατά τή διάρκεια τῆς νεκρώσιμης πομπῆς οἱ καμπάνες ἤχοῦσαν πένθιμα, κάνοντας γνωστό τό θάνατο κάποιου ἀπό τούς πολίτες. Ὄταν ἔφταναν στά ταφεῖα ἢ κοιμητήρια τά ὁποῖα βρισκόνταν ἔξω ἀπό τήν πόλη, ὁ παπάς διάβαζε τή νεκρώσιμο ἀκολουθία καί οἱ παρόντες ἀσπάζονταν τό λείψανο. Μόνο αὐτοί πού εἶχαν αὐτοκτονήσει δέν εἶχαν οὔτε παπά κατὰ τήν ἐκφορά τους, οὔτε βέβαια ἔξοδιο ἀκολουθία, ταυτόχρονα τούς ἔθαβαν ἔξω ἀπό τό χῶρο τοῦ κοιμητηρίου, ὡς τιμωρία γιά

⁷¹ Βίος Συμεῶν τοῦ Στυλίου, ἔκδοσις 2η Lietzmann 1908, 19.

⁷² Ὁ Ἰουλιανός ὁ Παραβάτης μέ διάταγμα ἀπηγόρευσε στούς χριστιανούς τήν ταφή κατὰ τή διάρκεια τῆς ἡμέρας εξαιτίας τῶν δεισιδαιμονιῶν του πού πῆγαζαν ἀπό τήν προσκόλλησή του στήν ἀρχαία ἐλληνική θρησκεία.

⁷³ Γεώργιος Β. Σιέττος, *Νεκρικά ἦθη καί ἔθιμα*, ἐκδόσεις Κυβέλη, Ἀθήνα 1997, 220

τό άτοπημά τους και για συμμόρφωση και παραδειγματισμό τῶν ζωντανῶν. Οἱ βασιλιάδες θάβονταν στό περίβολο τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων στήν Κωνσταντινούπολη.⁷⁴ Κατά τούς βυζαντινούς χρόνους δέν ἐπικρατεῖ ἡ ταρίχευση τῶν νεκρῶν οὔτε ἡ καύση⁷⁵ τους, παρὰ μόνο ὅταν εἶχαν λοιμό ἔκαιγαν τά σώματα τῶν νεκρῶν πρός ἀποφυγὴν διαδόσεως τοῦ λοιμοῦ.

Ἀπό τούς πρώτους βυζαντινούς χρόνους ἀναφέρονται πάνω στούς τάφους θυσίες περιστεριῶν, πού ὅμως ἀντικατέστησαν "ἀρδότερα ζῶα" ἢ ἡ προσφορά γίνεταν ἀρχικά ἀπό τούς φτωχοὺς καί ἔπειτα ἐπεκτάθηκε τό ἔθιμο αὐτό.⁷⁶ Ἐπάνω στό μνήμα μετὰ τό θάψιμο τοῦ νεκροῦ ἔσπαζαν καί ἓνα πιάτο γιά διώξουν τό κακό.

Οἱ ταφές κατά τήν ἐποχή τῶν Βυζαντινῶν ἔπρεπε νά στοίχιζαν πολλά χρήματα γι' αὐτό καί οἱ φτωχοί κηδεύονταν δημοσίᾳ δαπάνῃ. Οἱ τάφοι ἢ μνημεῖα ἦταν κληρονομικοί καί κατά συνέπεια οἰκογενειακοί. Χαρακτηριστικό ἄλλωστε εἶναι ὅτι ἡ διακόσμησή τῶν μνημείων ἐξαρτιόταν ἀπό τήν οἰκονομική κατάσταση τοῦ κεκοιμημένου. Ἐπάνω στόν τάφο τοποθετόνταν μαρμάρινη πλάκα μέ τό ὄνομα καί τήν ἡμερομηνία πού ἀπεβίωσε ὁ νεκρός. Συνήθως ἀναβαν λυχνάρια πάνω στούς τάφους, ἐνῶ δέν παρελιπόταν ἡ ὑπαρξη σταυροῦ πάνω στό μνήμα. Πολλές φορές φύτευαν κοντά στό μνήμα φοίνικα ὡς σύμβολο τῆς νίκης τοῦ πιστοῦ κατά τοῦ θανάτου.

Οἱ βυζαντινοί ἀκολουθοῦν τό ἔθιμο τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καί μετὰ τήν ταφή παραθέτουν περιδείπνα ἢ νεκρόδειπνα. Τά συμπόσια πρός τιμὴν τοῦ νεκροῦ γίνονταν ὡς σύμβολο κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης, δηλαδή τῆς

⁷⁴ Αὐτόθι, 221-222.

⁷⁵ Σύμφωνα μέ τή χριστιανική πίστη οἱ νεκροί κοιμοῦνται περιμένοντας τήν Ἀνάσταση. Δέν καίς λοιπόν κάποιον τήν ὥρα πού κοιμᾶται παρὰ μόνο ἂν τόν μισεῖς.

⁷⁶ Ῥάλλης - Ποτλῆς, *Σύνταγμα θείων καί ἱερῶν κανόνων*, τόμος ε, 387. Πβ. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν νεκρικά ἔθιμα, Ἐπετηρίς Ἐταιρείας βυζαντινῶν Σπουδῶν* 16, Ἀθήνα 1940, 67-68.

ένώσεως μέσω αὐτῶν τῶν ἐπιζώντων, οἱ ὅποιοι τρώγοντες μαζί καί πίνοντες μετά τό λυπηρόν γεγονός τοῦ θανάτου, ἐκδήλωναν ὁμαδικῶς ἀπό τή μία, τή συμπαράσταση πρὸς τοὺς οἰκείους τοῦ ἀποθανόντος καί ἀπό τήν ἄλλη, τήν ἐσωτερικὴν διάθεση πρὸς λήθη τοῦ λυπηροῦ γεγονότος καί συνέχιση τῆς ζωῆς.⁷⁷

Κατά τή βυζαντινὴ ἐποχὴ μεγάλη σημασία εἶχαν τὰ μνημόσυνα. Οἱ "μνημαὶ" ἢ ἀλλιῶς τὰ μνημόσυνα γίνονταν τὴν τρίτη μέρα ἀπὸ τό θάνατο κάποιου, τὴν ἑνατῇ, τὴν τεσσαροκοστῇ, στό τρίμηνο, ἐννιάμηνο καί στό χρόνο. Λάμβαναν χώρα στίς συγκεκριμένες ἡμέρες ἀπὸ τό θάνατο τοῦ ἐκλιπόντος γιατί τὴν τρίτη ἡμέρα ἀναστήθηκε ὁ Χριστός, στίς ἐννέα γίνεται ὑπόμνηση νεκρῶν καί ζώντων, στίς σαράντα ἡμέρες γιατί τόσο πένθησε ὁ Μωϋσῆς καί γιατί σαράντα μέρες ἔμεινε ὁ ἀναστημένος Χριστός μέ τοὺς μαθητές Του, πρὶν ἀναληφθεῖ στοὺς οὐρανούς. Τέλος τὰ τρίμηνα καί τὰ ἐννιάμηνα ἀποτελοῦν προέκταση τοῦ μνημόσυνου τῆς τρίτης ἡμέρας καί τῆς ἐνάτης. Τό ἔτος ἀποτελεῖ ἀνάμνηση τῶν ἀποστόλων Πέτρου καί Παύλου.

Στά μνημόσυνα ο βυζαντινοὶ πῆγαιναν κόλλυβα στήν Ἐκκλησία. Τὰ κόλλυβα ἦταν φτιαγμένα ἀπὸ βρασμένο σιτάρι ἀνακατεμένα μέ ξηροὺς καρπούς (ἀμύγδαλα, καρύδια, μαϊντανό, κουκουνάρια). Τό σιτάρι συμβόλιζε τὰ λόγια τοῦ Χριστοῦ ὅτι ὅταν πέσει νεκρὸς σπόρος σιταριοῦ στή γῇ θά ἀνθήσει, δίνοντας πολὺ σπόρο. Τὰ ἀμύγδαλα τὰ "γεγυμνωμένα ὀστά". Ὁ μαϊντανός συμβολίζει τὴ χλόη "εἰς τόπον χλοερὸν, εἰς τόπον ἀναψύξεως". Οἱ σταφίδες τὴ γλύκα πού ἔφερε τό γεγονός τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ στό θάνατο τῶν θνητῶν

⁷⁷ Γεωργίου Κ. Σπυριδάκη, "Τὰ κατὰ τὴν τελευτὴν ἔθιμα τῶν Βυζαντινῶν ἐκ τῶν ἀγιολογικῶν πηγῶν", ἀνάτυπον ἐκ τοῦ τόμου τῆς ἐπετηρίδος τῆς Ἑταιρείας βυζαντινῶν Σπουδῶν, Ἀθήνα 1950, 164-165.

Οί βυζαντινοί θεωροῦσαν τὰ κόλλυβα⁷⁸ μέσω διαιώνισης τῆς μνήμης τῶν νεκρῶν καί τρόπος γιά τήν συγχώρηση τῶν ἁμαρτιῶν του.⁷⁹ Κυριαρχοῦσε ἡ πίστη ὅτι ὁ Θεός συγχωρεῖ τὰ ἁμαρτήματα τῶν ἀποθανόντων, ὅταν οἱ ζωντανοί προσφέρουν ὑπέρ αὐτῶν εὐχάς, μνημόσυνα καί λειτουργίας.

Τέλος ἓνα ταφικό ἔθιμο πού ἐπιβίωσε ἀπό τήν ἀρχαιότητα ἕως τὰ βυζαντινά χρόνια εἶναι οἱ χοές πάνω στούς τάφους. Γιά τό ἔθιμο αὐτό ἔχουμε πληροφορίες ἀπό τό Γρηγόριο τό Θεολόγο, τόν Ἰωάννη τό Λυδό, τόν Μιχαήλ τόν Ἀτταλειάτη κ.λπ. Ἔχυναν δηλαδή. στούς τάφους λίγο κρασί γιά τή συγχώρεση τῆς μνήμης τοῦ ἀποθανόντος.

γ) Τά νεοελληνικά νεκρικά ἔθιμα.

⁷⁸ "Τό ἔθιμο τῶν κολλύβων, παρ' ὅλο πού ἐπικράτησε ἀπό τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ χριστιανισμοῦ, τή σημερινή του μορφή, στήν ἐκκλησιαστική χρήση, μέ τό λεγόμενο "Θαῦμα τῶν κολλύβων, πού ἔγινε τό 362 μ.Χ., τήν ἐποχή τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτη. Ὁ Ἰουλιανός ὁ Παραβάτης θέλησε νά ἐπαναφέρει τήν εἰδωλολατρική θρησκεία. Γι' αὐτό καί ἄρχισε νά καταδιώκει σκληρά τοὺς χριστιανούς καί νά τοὺς ὑποβάλλει σέ φρικτά μαρτύρια. Γνώριζε ὅτι οἱ χριστιανοί κατά τήν πρώτη ἑβδομάδα τῆς Σαρακοστῆς ἐξαγνίζονται μέ τή νηστεία. ἄλεσε λοιπόν τόν ἑπαρχο τῆς πολης καί τόν διέταξε νά μαζέψει ὅλα τὰ τρόφιμα ἀπό τήν ἀγορά καί νά τὰ ἀντικαταστήσει ἀπό τρόφιμα ῥαντισμένα ἀπό τό αἷμα τῶν θυνσιῶν. Ἐτσι οἱ χριστιανοί θά ἀναγκάζονταν νά φάνε ἀπό τὰ εἰδωλόθυτα. Τό σατανικό σχέδιο τέθηκε σέ ἐφαρμογή. Ὁ Θεός ὅμως ἔστειλε στόν Πατριάρχη Εὐδόξιο φανερά, καί ὄχι σέ ὄνειρο, τόν Ἅγιο Θεόδωρο καί τόν πληροφορήσε γιά τό ἀνόσιο σχέδιο τοῦ Ἰουλιανοῦ καί τόν συμβούλεψε νά καλέσει νά συγκεντρώσει τοὺς πιστοὺς γιά νά τοὺς πει τί συμβαίνει ὥστε αὐτοί νά μὴν ἀγοράσουν τίποτα. Στήν ἀπορία τοῦ ἐπάρχου γιά τό τί θά τρῶνε οἱ πιστοί, ὁ ἅγιος Θεόδωρος τόν συμβούλεψε νά βράσει σιτάρι καί νά κάνει κόλλυβα (ἔτσι ὀνομαζόταν στά Εὐχάιστα τόβρασμένο σιτάρι). Ὁ πατριάρχης ἔπραξε ὅπως τόν συμβούλεψε ὁ ἅγιος, καί ἔτσι κανένας πιστός δέν ἔφαγε ἀπό τὰ μολυσμένα τρόφιμα μέχρι αὐτά πού ἀποσύρθηκαν ἀπό τήν ἀγορά. Τό ἔθιμο τῶν κολλύβων χριστιανοποιεῖται μέ τό θαῦμα τοῦ ἁγίου Θεοδώρου." Γιάννης Σουλιώτης, Τὰ κόλλυβα, ἐκδόσεις Κέρδος, 15, 16.

⁷⁹ Μπορεῖ κατά τὰ λεγόμενα τοῦ Χριστοῦ νά μὴν μπορεῖ κάποιος νά μετανοήσῃ καί νά σωθεῖ μετὰ τό θάνατό του, ὅμως οἱ ζωντανοί ὀφείλουν νά τελοῦν

Πολλά από τὰ νεκρικά ἔθιμα ταφῆς στό Βυζάντιο ἔχουν διασωθεῖ ἀναλλοίωτα καί ἐπικρατοῦν ἕως τίς ἡμέρες μας, δείχνοντας μέ τόν τρόπο αὐτό ὅτι ὑπάρχει συνάφεια ἀντιλήψεων ἀνάμεσα στήν τότε καί στήν τῶρα ἐποχή, ὅσον ἀφορᾷ στό θέμα τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας.

Σέ δοξασίες καί ἔθιμα γιά τήν προετοιμασία τοῦ νεκροῦ, τούς θρήνους, τήν ταφή, τά μνημόσυνα καί τά περιδείπνα τά ὁποῖα εἶναι κοινά ἀνάμεσα στή βυζαντινή ἐποχή καί τό σήμερα δέν θά κάνουμε στό κεφάλαιο αὐτό ιδιαίτερη μνεία. Ἐξάλλου ἔχει γίνει ἀναφορά στά θέματα αὐτά στό προηγούμενο μέρος τῆς ἐργασίας μας.

Σήμερα στήν αὐγή τοῦ εἰκοστοῦ-πρώτου αἰῶνα τό μυστήριο τοῦ θανάτου καί ὅτι σχετίζεται μέ αὐτό ἐξακολουθεῖ νά φέρνει πόνο καί λύπη στούς ἀνθρώπους, ἀλλά καί τήν ἐλπίδα ὅτι ἡ πραγματικότητα αὐτή δέν εἶναι οὔτε τελεσίδικη οὔτε ἀνέκκλητη. Αὐτό ὅμως πού κάνει τό θάνατο ἀνέκφραστα τραγικό σήμερα ὅπως καί σέ κάθε ἐποχή, εἶναι ὁ χωρισμός πού φέρνει μεταξύ ἀνθρώπων πού συνδέονται μέ τό δεσμό τῆς ἀγάπης. Ὁ πόνος τοῦ χωρισμοῦ εἶναι ἡ πιό ἀβάστακτη συνέπεια τοῦ θανάτου.⁸⁰

Τί εἶναι ὅμως ὁ θάνατος γιά τόν σημερινό ἄνθρωπο, γιά τόν ἄνθρωπο πού πάτησε στό Φεγγάρι, γιά τόν ἄνθρωπο πού στίς μέρες μας ἔχει πετύχει τά μεγαλύτερα τεχνολογικά ἐπιτεύγματα ὅλων τῶν ἐποχῶν; Στό ἐρώτημα αὐτό δίνεται ἀπάντηση ἀνάλογα μέ τό σέ ποιά κατηγορία ἀνήκει ὁ ἐρωτώμενος. Ἄν ὁ ἐρωτώμενος ἀνήκει στούς κοσμικούς, σέ αὐτούς δηλαδή πού δέν ἔχουν σχέση μέ τή μυστηριακή ζωή τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας θεωρεῖ τό θάνατο σάν τήν τελευταία λέξη τῆς ζωῆς. Νοιάζεται ἀποκλειστικά γιά τούτη τή ζωή καί δέχεται μοιρολατρικά τό τέλος της, γι' αὐτό καί ἐπιδιώκει νά ἱκανοποιήσει τή ματαιοδοξία του ἀφήνοντας πίσω του ἔργα μέ τό ὄνομά του.

μνημόσυνα στή μνήμη τοῦ νεκροῦ, ἐλπίζοντας ὅτι θά βροῦν οἱ προσφορές τους γόνιμο ἔδαφος στή φιλόφρονη διάθεση τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ.

⁸⁰ π. Φιλόθεος Φάρος, *Τό Πένθος*, ἐκδόσεις Ἀκρίτας, 48.

Από τήν ἄλλη εἶναι ὁ ἐκκλησιαστικός ἄνθρωπος, ἐκεῖνος πού συνειδητά συμμετέχει στή μυστηριακή ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Γιά ἐκεῖνον ὁ θάνατος εἶναι κοίμησις καί ὄχι ἐξαφάνισις τῆς ὑπαρξῆς, εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς Ἀνάστασις τῶν νεκρῶν ἐν Χριστῷ.

Στίς μέρες μας πολλά ἀπό τὰ ἔθιμα ταφῆς ἔχουν ἀρχίσει νά "ξεθωριάζουν" κυρίως στίς μεγαλουπόλεις. Ὁ τρόπος ζωῆς τῶν ἀνθρώπων στίς πόλεις, ἡ ἀδιαφορία καί ἡ ἀποξένωσις γιά τόν πλησίον τους ἔχουν συντελέσει στήν ὑποβάθμισις τοῦ γεγονότος τῆς ταφῆς. Σήμερα σέ πόλεις ὅπως ἡ Αθήνα, ὁ νεκρός δέν διανυκτερεύει σπίτι του, ἀλλά σέ ψυγεῖο. Αὐτό συμβαίνει ἀρχικά γιατί οἱ συγκάτοικοι σέ μία πολυκατοικία ἢ οἱ γείτονες ἐπικαλοῦνται λόγους ὑγιεινῆς. Στήν πραγματικότητα αὐτό γίνεται γιατί οἱ ἄνθρωποι ἔχουν ἀποξενωθεῖ μεταξύ τους καί ἀρνοῦνται τό θέαμα τοῦ θανάτου καί τήν κατάστασις πού αὐτός δημιουργεῖ. Τά δημόσια κοιμητήρια ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ἀποτελοῦν τόπους ἐκμετάλλευσῆς, ἐνῶ λίγοι ἀπό τοὺς οἰκείους τοῦ νεκροῦ ἐνδιαφέρονται πραγματικά γιά τὰ διάφορα ἔθιμα πού ἀφοροῦν στήν ταφή.

Στά χωριά καί σέ μερικές γειτονιές τῶν μεγαλουπόλεων, πού οἱ δεσμοί τῶν ἀνθρώπων εἶναι πιό συνεκτικοί μεταξύ τους μπορεῖ κανεὶς νά διαπιστώσει τήν τήρησις καί ἐφαρμογὴ διάφορων νεκρικῶν ἐθίμων.

Κοινὴ δοξασία σέ πολλά μέρη τῆς Ἑλλάδος εἶναι ὅτι οἱ φωνές ὀρισμένων ζώων προμηνύουν ὅτι κάποιος θά πεθάνει. Χαρακτηριστικά κακὸς οἰωνὸς θεωρεῖται τό οὐρλιακτὸ τοῦ σκύλου, τό λάλημα τῆς κουκουβάγιας καί τό πέταγμα γερακιῶν ἐπάνω ἀπὸ νεκροταφεῖο. Στήν Καστοριά πιστεύεται ὅτι ἂν σέ ἓνα σπίτι ὑπάρχει ἀσθενὴς βαριά ἄρρωστος καί δακρύζει τό ἀριστερὸ του μάτι, σημαίνει ὅτι κλαίει ἡ ψυχὴ του καί θά πεθάνει. Ὅταν κάποιος καταλάβει ὅτι θά πεθάνει, ζητάει νά ἐξομολογηθεῖ καί νά κοινωνήσει γιά νά φύγει προετοιμασμένος ἀπὸ αὐτόν τόν κόσμον. Ἄν ἡ ἀρρώστια του τοῦ ἔχει στέρησις τὴ δυνατότητα τῆς ὁμιλίας, τότε οἱ

συγγενείς του καλοῦν τόν ἱερέα καί κάνουν ἓνα εὐχέλαιο γιά τή συγχώρηση τῶν ἁμαρτιῶν του.

Πολλοί ἀπό τούς ἐτοιμοθάνατους ἂν δέ προλάβουν νά κοινωνήσουν, μεταλαβαίνουν μέ ἁγιασμό, πού ἔχουν φυλαγμένο στό σπίτι ἀπό τή γιορτή τῶν Φώτων. Στό Ρέθυμνο τῆς Κρήτης ὅταν πεθάνει κάποιος ἀκοινώνητος, τήν ὥρα τῆς ταφῆς τοῦ χύνουν ἐπάνω του σταυρωτά λάδι ἀπό τό καντήλι κάποιας εἰκόνας. Σέ πολλά μέρη τῆς Ἑλλάδος πιστεύεται ὅτι ὁ νεκρός ἔχει μαντικές ἱκανότητες καί προβλέπει κάποιο κακό πού ἐπίκειται ἢ ἀκόμη καί τό θάνατο κάποιου ἄλλου προσώπου.

Ὅταν ὁ νεκρός ξεψυχήσει ἀμέσως τοῦ σχίζουν τά ῥοῦχα μέ τά χέρια καί ὄχι μέ ψαλίδι καί τά ρίχνουν στή θάλασσα. Ὅσο εἶναι ζεστός ὁ νεκρός, τόν πλένουν μέ κρασί, λάδι καί μέ ἀρωματικά φυτά. Στή συνέχεια τόν σαβανώνουν, τόν ντύνουν μέ καθαρά ῥοῦχα καί τοῦ σταυρώνουν τά χέρια. Τό σάβανο εἶναι ἄσπρο γιατί τό μαῦρο βάφει τά κόκαλα, τά ὁποῖα πρέπει νά εἶναι ἄσπρα. Πολλοί ἡλικιωμένοι ἔχουν φτιάξει εἰδικά σάβανα μέ κεντημένα ἐπάνω τους τό σχῆμα τοῦ σταυροῦ, διάφορους ἐκκλησιαστικούς ὕμνους καί προσευχές. Ἄν ὁ πεθαμένος εἶναι νέος ἢ νέα τοῦ φοράνε γαμπρικά καί νυφικά ἀντίστοιχα ῥοῦχα καί στολίζουν τό κεφάλι του μέ στέφανα ἂν εἶναι ἀνύμφευτος ἢ ἀνύπανδρη. Ἄν εἶναι παντρεμένος τόν στολίζουν μέ τό νυφικό του στέφανο. Μέ τόν τρόπο αὐτό δείχνουν ὅτι ὁ συγκεκριμένος νεκρός "παντρεύεται" μέ τό Χάρο. Στή συνέχεια τόν ξαπλώνουν σέ ἓνα φέρετρο καί δίπλα του τοποθετοῦν μία εἰκόνα, συνήθως μέ τό ὄνομα τοῦ ἀγίου τοῦ νεκροῦ καί ἓνα καντήλι.

Ἄν ὁ νεκρός εἶναι μοναχός ἢ μοναχή τοῦ σκεπάζουν τό πρόσωπο μέ ἓνα πανί. Τό ἴδιο συμβαίνει καί ἂν πεθάνει ἓνας ἱερέας, γιατί δέν κάνει νά δοῦν τό προσωπό τους οἱ κοινοί θνητοί. Στούς νεκρούς ἱερεῖς οἱ ἄλλοι ἱερεῖς πού τούς ντύνουν, τούς φοράνε τά ἄμφια καί ὅλα τά ἱερά τους.

Οἱ παρευρισκόμενοι στό σπίτι τοῦ νεκροῦ διαβάζουν ὕμνους ἀπό τό Ψαλτήρι γιά νά βοηθήσουν τήν ψυχή τοῦ νεκροῦ νά περάσει εὐκολα ἀπό τά

τελώνια πού διεκδικούν την ψυχή του νεκρού από τὰ χέρια του φύλακα ἄγγελου του. Κατά τή χριστιανική πίστη ἂν κάποιος ἔχει ἐξομολογηθεῖ, τότε στήν ἐνθύμηση κάθε ἁμαρτήματός του ἀπό τούς δαίμονες, ὁ φύλακας ἄγγελος προβάλλει τή συγχώρεση πού ἔχει λάβει μέσα ἀπό τό μυστήριο τῆς ἐξομολογήσεως. Τίς στιγμές αὐτές οἱ ψυχές τῶν πεθαμένων κλαῖνε καί ὀδύρονται.

Στό Βορκοχώριον τῆς Κοζάνης βάζουν στό δεξί χέρι τοῦ νεκροῦ βάζουν ἓνα κομμάτι ψωμί, γιά νά ἔχει νά φάει στό δρόμο πρὸς τόν κάτω κόσμο.⁸¹ Σέ ἄλλα μέρη βάζουν στό χέρι τοῦ νεκροῦ ἓνα μαντήλι, σημάδι ἀποχαιρετισμοῦ καί χρήματα γιά νά πληρώσει τὰ τελώνια. Στήν Κίμωλο καί στή Θράκη, ἀφοῦ ντύσουν τόν πεθαμένο χύνουν νερό στίς τέσσερις γωνιές τοῦ δωματίου νερό γιά τόν ἄγγελο τοῦ νεκροῦ καί γιά τρεῖς μέρες τοποθετοῦν ἐπάνω σέ ἓνα τραπέζι νερό, κρασί καί ψωμί γιά τήν ψυχή τοῦ νεκροῦ. Ταυτόχρονα ἓνα καντήλι καίει νυχθημερόν. Σέ μερικά μέρη τοποθετοῦν μέσα στό φέρετρο ἀγαπημένα πράγματα τοῦ νεκροῦ. Ἄν ὁ βίος του ἦταν ἐν Χριστῷ τοποθετοῦν κοντά του μία Ἀγία Γραφή, γιά νά μπορεῖ νά δείξει στούς δαίμονες ὅτι δέν τούς φοβᾶται ἀφοῦ ὅλη του ἡ ζωή ἦταν σύμφωνα μέ τό νόμο τοῦ Χριστοῦ.

Στό σπίτι τοῦ νεκροῦ καλύπτονται ὅλοι οἱ καθρέπτες μέ πανί, γιατί πιστεύεται ὅτι ἂν ἀντικατοπτριστεῖ τό φέρετρο μέσα σέ αὐτούς, κάποιος ἄλλος ἀπό τό ἴδιο σπίτι θά πεθάνει σύντομα. Ἄν ὁ νεκρός ἔχει χαμογελαστή ὄψη πιστεύουν ὅτι γρήγορα θά πάρει κάποιον ἀπό τούς συγγενεῖς του μαζί του γιά νά ἔχει παρέα στόν κάτω κόσμο.

Ἡ θλιβερή εἶδηση γίνεται γνωστή στούς κατοίκους τῶν περισσότερων περιοχῶν μέ τό νεκρικό ἦχο τοῦ κτυπήματος τῆς καμπάνας. Στίς πόλεις τυπώνονται εἰδικά χαρτιά τὰ ὁποῖα τοιχοκολλοῦνται στούς δρόμους καί ἐνημερώνουν τούς γείτονες γιά τό ποιος πέθανε καί γιά τό

⁸¹ Ἀγγέλου Ν. Δευτεραίου, *Ὁ ἄρτος κατά τήν γέννησιν καί τήν τελευτήν*, διατριβή ἐπί διδακτορία, Ἀθῆναι 1978, 135.

πότε καί πού θά κηδευτεῖ. Στά χωριά τό θλιβερό αὐτό ἔργο τῆς ἐνημέρωσης τῶν κατοίκων γιά τό θάνατο κάποιου τό ἀναλαμβάνει ὁ καντηλανάφτης.

Ἀφοῦ περάσουν εἰκοσιτέσσερις ὥρες⁸² ἀπό τήν πρόθεση τοῦ νεκροῦ ἐτοιμάζεται ἡ νεκρώσιμη πομπή. Κατά τήν ἔξοδο τοῦ νεκροῦ ἀπό τό σπίτι του σπάζεται ἓνα πιάτο γιά νά φοβίσει τό Χάροντα καί νά τόν διώξει μακριά. Πολλοί μελετητές ὑποστηρίζουν ὅτι τό ἔθιμο αὐτό ἔχει τή βάση του στό ἀντίστοιχο σπάσιμο τῶν κτερισμάτων στήν ἀρχαιότητα.

Κατά τή νεκρώσιμη πομπή, στή συνέχεια, προηγεῖται συνήθως ἓνα παιδί πού κρατεῖ τό κἀντι, χάλκινι ὄργανο σέ σχῆμα ἀνάποδου κουδουνιοῦ, τό ὁποῖο χτυπάει πένθιμα. Αὐτό τό ἔθιμο τό βρίσκουμε στή Σίφνο. Σέ ἄλλα νησιά κατά τή νεκρώσιμη πομπή προπορεύονταν οἱ πανερούδες, γυναῖκες πού σήκωναν στά κεφάλια τους πανέρια μέ πίττες πού μοιράζονταν μετά τήν κηδεία γιά συγχώρεση τῆς ψυχῆς τοῦ νεκροῦ ἀπό τούς συμμετέχοντες στήν τελετή ταφῆς. Παιδιά συνοδεύουν τό φέρετρο κρατώντας ἑξαπτέρυγα καί συμβολίζοντας τούς ἀγγάλους πού συνοδεύουν τήν ψυχή στόν Κριτή ζώντων καί νεκρῶν. Οἱ κάτοικοι τῶν σπιτιῶν ἀπό ὅπου περνάει ἡ νεκρική πομπή κλείνουν τά πορτοπαράθυρα τοῦ σπιτιοῦ καί βρέχουν τό δρόμο μέ νερό γιά νά δροσίζεται ἡ ψυχή τοῦ πεθαμένου.

Ὅταν φτάνουν στό νεκροταφεῖο ἢ στό κοιμητήριό κατά τή Χριστιανική πίστη, ὁ παπάς ἀρχίζει νά διαβάζει τήν ἐξόδιο ἀκολουθία. Οἱ νεκροθάφτες σκάβουν τόν τάφο. Πολλές φορές καί οἱ ἴδιοι οἱ συγγενεῖς ἀναλαμβάνουν τό σκάψιμο ἑνός τάφου, λόγω ἑλλειψης νεκροθάφτη. Ἀφοῦ τελειώσει ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία συνηθίζεται ὁ ἱερέας νά βάζει στό στόμα τοῦ νεκροῦ πήλινη πλάκα στήν ὁποία ἔχει χαρακτεῖ ἡ πεντάλφα ἢ τό ὄνομα τοῦ πεθαμένου. Μέ αὐτό τόν τρόπο ἐμποδίζουν τό νεκρό νά βρυκολακιάσει. Ἐπειτα ὁ παπάς ρίχνει χῶμα ἐπάνω στό φέρετρο λέγοντας ὅτι ὁ νεκρός ἀπό χῶμα εἶναι καί στό χῶμα ἐπιστρέφει. Οἱ παρευρισκόμενοι στήν κηδεία

⁸² Πρέπει νά περάσουν εἰκοσιτέσσερις ὥρες γιά νά ἀποφευχθεῖ ἡ ταφή κάποιου πού ἔχει πάθει νεκροφάνεια ἐνῶ στήν πραγματικότητα εἶναι ζωντανός.

ἀποχαιρετοῦν τό νεκρό ῥίχνοντας καί αὐτοί λίγο χῶμα ἐπάνω στό φέρετρο λέγοντας "Θεός σχωρέστον". Πάνω στό μνήμα τοποθετοῦν ἕναν πρόχειρο ξύλινο σταυρό.

Σέ ὅσους παρευρίσκονται στήν ταφή συνηθίζουν νά μοιράζουν κόλλυβα ἢ ψωμάκια πού τά φτιάχνουν εἰδικά γι'αὐτό τό σκοπό. Ἔτσι θά μποροῦν νά συγχωρέσουν τό νεκρό. Συνηθισμένο ἐπίσης εἶναι τό κέρασμα καφέ καί κονιάκ ἢ κρασιοῦ μετά τήν ταφή γιά νά βροῦν παρηγοριά στή μεγάλη τους θλίψη οἱ συγγενεῖς καί οἱ φίλοι τοῦ νεκροῦ. Ἄν ὁ νεκρός εἶναι νεαρό ἄτομο τότε μοιράζονται μαζί μέ τά κόλλυβα κουφέτα καί γλυκά.

Οἱ οἰκεῖοι τοῦ νεκροῦ παραθέτουν καί γεῦμα μετά τήν κηδεῖα πρὸς ἀνάπαυση τῆς ψυχῆς τοῦ κεκοιμημένου. Στήν Ἀμοργό τό τραπέζι γίνεται μόνο μέ ψαρικά γιατί ἀπαγορεύεται ἡ βρώση κρέατος γιά σαράντα ἡμέρες. Ἀντίθετα στό νομό τῆς Φωκίδας τό γεῦμα ἀποτελεῖται ἀπό κρέας. Τή μακαριά, τό γεῦμα λοιπόν πρὸς τιμὴ τοῦ νεκροῦ, ἐπαναλαμβάνουν στά σαράντα καί στό χρόνο.

Μετά τήν ἐπιστροφή στό σπίτι ἀπὸ τήν κηδεῖα οἱ παριστάμενοι πλένονται καλά, κάνουν τό σταυρό τους καί λένε "μακριά τό κακό ἀπὸ ἐμᾶς καί τούς δικούς μας."

Συνεχίζοντας τήν ἐργασία μας θά κάνουμε λόγο γιά τίς νεκρικές συνήθειες τῶν τριῶν ἢ σαράντα πρώτων ἡμερῶν ἀπὸ τό θάνατο τοῦ νεκροῦ. Προείπαμε ὅτι σέ πολλά μέρη οἱ οἰκεῖοι τοῦ νεκροῦ ἀπέχουν ἀπὸ τήν κρεατοφαγία γιά τήν ἀνάπαυση τῆς ψυχῆς τοῦ τεθνεῶτος. Συνηθισμένο ἐπίσης εἶναι νά γίνεται σαρανταλείτουργο γιά τήν ἀνάπαυση τῆς ψυχῆς τοῦ ἐκλιπόντος. Πληρώνουν τόν παπὰ νά κάνει σαράντα λειτουργίες ἀπὸ τή θανή ἕως τά σαράντα γιά νά μνημονεύται τό ὄνομα τοῦ νεκροῦ. Τέλος θεωροῦσαν ὅτι ἡ ψυχὴ πλανιέται ἐλεύθερη γιά σαράντα μέρες στοὺς τόπους πού ἔζησε. Πηγαίνοντας στοὺς τόπους πού διέπραξε κάποια ἁμαρτία κλαίει καί θρηνεῖ ἐνῶ σέ τόπους πού ἔκανε τό καλό χαίρεται.

Σημαντικό για την ψυχή ενός πεθαμένου είναι τα μνημόσυνα που γίνονται για την ανάπαυση της. Εκτός από τις ημέρες που αναφέραμε, τριήμερα, εννιάμερα κ.λπ., μνημόσυνα γίνονται και σε μεγάλες γιορτές όπως το Πάσχα, τα Χριστούγεννα, την ημέρα γιορτής του πεθαμένου, την ημέρα του Θανάτου του και στα Ψυχοσάββατα. Τα Ψυχοσάββατα είναι δύο σε όλη τη διάρκεια του έτους. Τό ένα είναι το Σάββατο των Αγίων Θεοδώρων, το πρώτο Σάββατο μετά την καθαρή εβδομάδα και το άλλο πριν την Πεντηκοστή και την έορτή του Αγίου Πνεύματος. Τα Ψυχοσάββατα είναι αφιερωμένα από την Εκκλησία μας σε όλους γενικά τους νεκρούς, στη διάρκεια των οποίων οι νεκροί περιμένουν τα κόλλυβα και τα μνημόσυνα από τους ζωντανούς όπως οι φυλακισμένοι προσδοκούν να τους επισκεφτεί κάποιος στη φυλακή. Η Εκκλησία μας τέλος έχει αφιερώσει κάθε Σάββατο στη μνήμη και συγχώρεση των νεκρών. Κατ' οικονομία όμως δέχεται να τελούνται μνημόσυνα την Κυριακή προς διευκόλυνση των ανθρώπων, παρ' όλο που αυτό κανονικά απαγορεύεται γιατί η Κυριακή, μέρα Κυρίου, είναι αποκλειστικά αφιερωμένη στη δοξολογία και στην ευχαριστία του Κυρίου ήμων Ιησού Χριστού.

Αξίζει τέλος να σημειωθεί ότι παραμονή της Πρωτοχρονιάς σε πολλά μέρη τελούν μνημόσυνα για τους νεκρούς, επειδή πιστεύεται ότι κατά την εναλλαγή του χρόνου οι νεκροί που δεν έχουν δεχθεί μνημόσυνο μέχρι εκείνη τη στιγμή, αποκτούν λαλιά και παραπονιούνται στους ζωντανούς ότι τους ξέχασαν. Ένα άλλο έθιμο που κυριαρχεί το βράδυ της Αναστάσεως είναι οι ζωντανοί να πηγαίνουν με το αναστάσιμο φως να ανάβουν τα καντήλια των νεκρών δείχνοντας με το τρόπο αυτό την πίστη τους στην Ανάσταση των Κεκοιμημένων.

Κλείνοντας την ενότητα αυτή θα αναφερθούμε στο τελευταίο μέρος του ένταφιασμού κάποιου που λαμβάνει χώρα τρία χρόνια μετά την ημέρα ταφής. Στο σημείο αυτό αναφερόμαστε στην έκταφή του νεκρού και στην ανοικομιδή των οστών. Η έκταφή είναι γνωστή και ως ξέχωμα ή

ξεχώνιασμα. Γίνεται όταν συμπληρωθούν τρία χρόνια από την ημέρα ταφής του αποθανόντος. Η έκταφή λαμβάνει μέρος Πέμπτη ή Σάββατο. Ο παπάς και οι συγγενείς του νεκρού πάνε στο μνήμα. Εκεί διαβάζεται τρισάγιο αρχικά και στη συνέχεια ξεθάβουν το νεκρό. Απλώνεται στη γη ένα πεντακάθαρο σεντόνι ή μία αξιοσημείωτη πετσέτα, εκεί τοποθετούν τα ὀστά του νεκρού τα ὅποια πρώτα πλένουν με νερό για να φύγουν τα χρώματα και ἔπειτα με κρασί. Στη συνέχεια τα τοποθετούν σε ἄσπρη σακούλα από πανί ή σε ξύλινη κάσα και τα ἐναποθέτουν στο ὀστεοφυλάκιο του κοιμητηρίου. Μέ το πέρασμα του χρόνου ή ξύλινη κάσα ἀντικαταστάθηκε από σιδερένια, ή ὅποια φθείρεται δύσκολα με τα χρόνια. Ἄν τα ὀστά εἶναι λευκά ή κίτρινα και τό σῶμα ἔχει "λιώσει" τελείως, τότε πιστεύεται ὅτι ὁ νεκρός ἦταν καλός ἄνθρωπος ὅσο ζοῦσε. Ἄν τα ὀστά εἶναι μαῦρα και ὁ νεκρός ἄλειωτος, τότε θεωρεῖται ὅτι ὁ νεκρός εἶχε κάνει πολλές ἀδικίες και ἁμαρτίες ὅσο ζοῦσε ή εἶχε εἰσπράξει δίκαια, βαριά κατάρρα πού δέν ἀφήνει τό σῶμα του νά διαλυθεῖ στη γη και νά βρεῖ ἔτσι ἀνάπαυση και ή ψυχή του. Μερικές φορές μπορεῖ τό σῶμα του νεκρού νά μήν εἶχε λειώσει ὄχι ἀπό δική του ὑπαιτιότητα, ἁμαρτία ἀλλά κάποιος ἀπό τό σπῖτι του εἶχε διαπράξει ἁμάρτημα.⁸³

Στήν περίπτωση αὐτή ὁ παπάς διαβάζει εὐχή στο νεκρό και τόν ξαναθάβουν. Ἄν κάποιος ξέρει ὅτι ὁ νεκρός ἔχει δεχτεῖ κατάρρα ἀπό παπά, πρέπει νά φωνάξουν τόν ἴδιο τόν ἱερέα νά τοῦ διαβάσει τήν εὐχή συγχωρήσεως. Ἄν ὁ ἱερέας αὐτός ἔχει πεθάνει, τότε πρέπει νά ἔρθει για νά διαβάσει τήν εὐχή ὁ ἐπίσκοπος τῆς περιοχῆς. Στήν Κρήτη διαβάζουν ἐπτά παπάδες εὐχές πάνω στόν ἄλειωτο νεκρό. Στή Βρίσα ἂν μετά τα τρία χρόνια πού θά ἀνοίξουν τόν τάφο θά δοῦν ἄλειωτο τό νεκρό, τότε θάβουν τό λείψανο σε ἄλλο μέρος και ἂν αὐτό ξαναγίνει τρεῖς φορές χωρίς

⁸³ "Στή Χώρα Σφακίων ἕνα δωδεκάχρονο ἀγόρι βρέθηκε ἄλειωτο γιατί ... τό σεντόνι μέ τό ὅπιο τό εἶχαν τυλίξει, εἶχε δαντέλες πλεγμένες ἀπό τίς ἀδερφές του πάντα

ἀποτέλεσμα, τότε βρίσκουν μία γυναῖκα, ἡ ὁποία ἔναντι ἀμοιβῆς νηστεύει τρεῖς μέρες. Ἡ γυναῖκα αὐτή κάθε πρωί καί βράδυ πλένει τό στόμα της μέ νερό πού τό φυλάει σέ ἕνα δοχεῖο. Ἐπειτα μέ ἕνα καλάμι πού τό καρφώνουν στόν τάφο χύνουν τό νερό. Ἔτσι σώζονται οἱ ἁμαρτίες τοῦ νεκροῦ καί λειώνει.⁸⁴

Κλείνοντας τήν ἐνότητα αὐτή μπορούμε νά δοῦμε μέσα ἀπό ὅλα τά παραπάνω ἔθιμα τῆς ταφῆς τήν ὑπογράμμιση τῆς ἱερότητας τῆς ζωῆς καί τοῦ θανάτου. Μέ τήν ταφή τοῦ νεκροῦ (ὅταν αὐτή γίνεται μέ χριστιανικό τρόπο) οἱ συγγενεῖς γεμίζουν μέ μία ἐλπίδα· αἰσθάνονται ὅτι ὁ ἄνθρωπος τους δέν ἐξαφανίζεται στό ὑπερέραν, ἀλλά κάπου εἶναι καί κάτι περιμένει. Ἡ ταφή μπορεῖ νά εἶναι ἀρχή νέας ζωῆς, σπορά. Κάθε μνημόσυνο, κάθε ἀνάμνηση κάθε προσευχή, κάθε τρισάγιο, κάθε ψυχασάββατο εἶναι ἕνα πότισμα σέ αὐτούς τούς σπόρους πού ὑπάρχουν μέσα στή γῆ, στούς κήπους, στά περιβόλια τῶν κοιμητηρίων.⁸⁵

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ὁ θάνατος ἀπό τά ἀρχαῖα χρόνια μέχρι σήμερα ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά πιό βασανιστικά ζήτηματα στή ζωή τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀναζήτηση γιά τό τί ἐπακολουθεῖ ὅταν ἡ ψυχή ἐγκαταλείπει τό σῶμα παραμένει ἕνα ἀγωνιῶδες ἐρώτημα. Τό μυστήριο τοῦ θανάτου ἀπασχόλησε ὅλους τούς

υριακή". Γεώργιος Β. Σιέττος, *Νεκρικά ἦθη καί ἔθιμα*, ἐκδόσεις Κυβέλη, Αθήνα 1997, 340.

⁸⁴ Αὐτόθι, 339.

λαούς οί όποιοι ανάλογα μέ τό πολιτιστικό τους επίπεδο, διαμόρφωσαν τίς δικές τους πεποιθήσεις, τά δικά τους ήθη καί έθιμα.

Η πίστη στό Θεό, στήν άθανασία τής ψυχής καί στή μεταθανάτια άνταπόδοση τών πράξεων μας συνέβαλαν άποφασιστικά στή διαμόρφωση διαφόρων άπόψεων, άπό τήν άρχαιότητα μέχρι σήμερα, γιά τό μυστήριο του θανάτου καί γιά τά όσα σχετίζονται μέ αυτόν. Στήν άρχαιότητα οί πρόγονοί μας πίστευαν στήν ύπαρξη τής ψυχής καί ότι ή τελευταία ζει μετά τό θάνατο του σώματος στό βασίλειο του Άϊδη. Έκεί απολάμβαναν τίς χαρές του Παραδείσου ή τίς πίκρες τής Κολάσεως. Γιά τούς άρχαίους Έλληνες ή Κόλαση καί ό Παράδεισος είναι τόποι.

Μέ τή διάδοση τής Χριστιανικής διδασκαλίας, ό θάνατος άποτελει τήν άφετηρία μίας καινούριας, ανακαινισμένης ζωής κοντά στον Ίησου Χριστό. Πολλά έθιμα ταφής πού κυριαρχούσαν μέχρι τότε έξαφανίστηκαν, κάποια άλλα πήραν χριστιανικό περιεχόμενο, ένω τέλος πολλά παρέμειναν ως κατάλοιπα δοξασιών, παραδόσεων καί προλήψεων.

Κάποιος μπορεί νά παρατηρήσει μελετώντας τά έθιμα σχετικά μέ τό θάνατο καί τήν ταφή τών νεκρών μέσα άπό τό πέραςμα τών αιώνων, τήν προσπάθεια τών ζωντανών νά ξεορκίσουν τό μεγαλύτερο έχθρό του άνθρώπινου γένους, τό θάνατο. Τό άποτέλεσμα είναι τό ισχυρό δέσιμο μεταξύ ειδωλολατρικών καί χριστιανικών εθίμων ταφής, πού δύσκολα μπορεί νά διακρίνει κάποιος τί ανήκει άμιγώς στήν άρχαιότητα καί τί στίς χριστιανικές κοινωνίες τής Ανατολής.

⁸⁵ Αρχιμανδρίτου Νικολάου Χατζηνικολάου, "Τό σήμερα, τό χθές καί τό γιά πάντα τής ταφής καί τής καύσεως τών νεκρών, *Σειρά Ποιμαντική βιβλιοθήκη, Ταφή ή καύση τών νεκρών*, Αθήνα 2000, 83.

I ΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- 📖 Αϊκατερινίδη Γεώργιου Ν., *Νεοελληνικές αίματηρές θυσίες*, διδακτορική διατριβή, Αθήναι 1979.
- 📖 Αλεξίου Μαργαρίτα, *The ritual lament in greek tradition*, Cambridge University Press 1974.
- 📖 Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων, τόμος 4.
- 📖 Βλάχου Ἱερόθεου, Μητροπολίτου Ναυπάκτου & ἁγίου Βλασίου, "Ἡ θεολογική ἄποψη καί οἱ ἐκκλησιολογικές συνέπειες τῆς καύσεως τῶν νεκρῶν" *Σειρά Ποιμαντική βιβλιοθήκη, Ταφή ἢ καύση τῶν νεκρῶν*, Αθήνα 2000.
- 📖 Δευτεραίου Ἀγγέλου Ν., *Ὁ ἄρτος κατά τήν γέννησιν καί τήν τελευτήν*, διατριβή ἐπί διδακτορία, Αθήναι 1978.
- 📖 Ἑγκυκλοπαίδεια -Πάπυρος, Λαρούς, Μπριτάννικα, "Ὅμηρος καί ὁμηρικά ἔπη", τόμος 47.
- 📖 Edwards Mark W., *Ὁμηρος ὁ ποιητής τῆς Ἰλιάδος*, Ἰνστιτοῦτο τοῦ βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2001
- 📖 Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, Γρηγορίου Παλαμᾶ, ἔργα 8.
- 📖 Θουκυδίδου Περικλέους Ἐπιτάφιος, Βιβλίο
- 📖 Κουκουλέ Φαίδωνα, *υζαντινῶν βίος καί πολιτισμός*, τόμος Α Ι ,ἐν Αθήναις 1948.
- 📖 Κοφινιώτη Ευαγγέλου, *Ὅμηρικόν Λεξικόν*.
- 📖 Kurtz Donna & Boardman John, *Ἑθιμα ταφῆς στόν ἀρχαῖο ἑλληνικό κόσμον*, μετάφραση Ο. Βιζυηνοῦ - Θ. Ξένος, Ἰνστιτοῦτο τοῦ βιβλίου - Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994
- 📖 Lowenstam Steven, *The Death of Patroklos - A Study in typology*, 1981.
- 📖 Μακρή Κων/νου Ν, *Ἑθιμική οἰκογενειακή ζωή*, ἐκδόσεις Νικόδημος, Αθήνα 1974.

📖 Μιρῶ Αἰμιλίου, *Ἡ καθημερινή ζωή στήν ἐποχή τοῦ Ὁμήρου*, μετάφραση Κ. Παναγιώτου, ἐκδόσεις "ΩΚΕΑΝΙΣ".

📖 Μιστριώτου Γεωργίου, *Ὁμήρου Ἰλιάς μετά σχολίων*, τόμος 1ος, Ἀθήναι 1895²

📖 Morris Ian, *Ταφικά, τελετουργικά ἔθιμα καί κοινωνική δομή στήν κλασική ἀρχαιότητα*, μετάφραση Κάτια Μαντέλη, Πανεπιστημιακές ἐκδόσεις Κρήτης, Ἡράκλειο 1997.

📖 Oxford Clasical Texts, *Ἰλιάδα*, τόμος II, 1978¹⁵

📖 Παλαιά Διαθήκη, Γένεσις.

📖 Πλάτωνος *Νόμοι*

📖 Φαράντου Χαράλαμπος Δ., "Τά νεκροταφεῖα καί τά νεκρικά ἔθιμα τῆς περιοχῆς Κάβο Ντόρο τῆς Εὐβοίας: Ἀμυγδαλιά", ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Κ/1975 τόμου τοῦ "ἀρχείου Εὐβοϊκῶν μελετῶν"

📖 . Φάρου Φιλόθεου π, *Τό Πένθος*, ἐκδόσεις Ἀκρίτας,

📖 Ῥάλλη - Ποτλῆ, *Σύνταγμα θεῶν καί ἱερῶν κανόνων*, τόμος ε,

📖 Rohde Erwin, *Ψυχή - ἡ λατρεία τῶν ψυχῶν καί οἱ ἀντιλήψεις περί ἀθανασίας στούς ἀρχαίους Ἕλληνες*, μετάφραση Κ. Παυλογεωργάτου, Ἰάμβλιχος 1998, τόμος I

📖 Seymour Thomas Day, *Life in the homeric age*, Biblo and Tannen, New York 1965.

📖 Σιέττου Γεώργιου Β., *Νεκρικά ἥθη καί ἔθιμα*, ἐκδόσεις Κυβέλη, Ἀθήνα 1997

📖 Σουλιώτη Γιάννη, *Τά κόλλυβα*, ἐκδόσεις Κέρδος.

📖 Σπυριδάκη Γεωργίου Κ., "Τά κατά τήν τελευταίην ἔθιμα τῶν Βυζαντινῶν ἐκ τῶν ἀγιολογικῶν πηγῶν", ἀνάτυπον ἐκ τοῦ τόμου τῆς ἐπετηρίδος τῆς *Ἑταιρείας βυζαντινῶν Σπουδῶν*, Ἀθήνα 1950.

📖 . Τσοπανάκη Ἀγαπητοῦ Γ., *Εἰσαγωγή στόν Ὁμηρο*, Θεσ/κη 1975

📖 Χατζηνικολάου Νικολάου, Αρχιμανδρίτου, "Τό σήμερα, τό χθές καί τό
γιά πάντα τῆς ταφῆς καί τῆς καύσεως τῶν νεκρῶν, Σειρά Ποιμαντική
ιβλιοθήκη, Ταφή ἢ καύση τῶν νεκρῶν, Ἀθήνα 2000.